

HRVATI U BIH 1991.-1995. GODINE: NACIONALNI SUKOBI I ULOGA MEĐUNARODNE ZAJEDNICE U MIROVNIM PROCESIMA

mr. sc. Gordana Iličić

Abstract

During peace negotiations the Croatian political elite aspired for Bosnia and Herzegovina to become a federal state with three entities, one of which would be Croatian. The Serbian political elite on the other hand strived to have a 'Great' Serbia, while one part of the Bosnian political elite wanted to create a national state of Bosnia. Reaching the final peace agreement under international support did not stop the Croatian struggle for equality and national viability. A part of Bosnia's political elite and some international circles of influence are trying to form a unitary Bosnian nation. Besides the weakness of the establishment which would have to unite different entities into a united political community, there is also a lack of one essential factor – the willingness of all ethnical communities to become one unitary nation. Without acceptance of national differences and equality of all nations living in Bosnia and Herzegovina, the country will remain the main factor of instability in the Balkans.

Uvod

Rat u Bosni i Hercegovini prestao je posredništvom međunarodnih čimbenika. Međutim, nastojanja međunarodnih predstavnika da Bosnu i Hercegovinu izgrade kao unitarnu državu, bez uvažavanja nacionalnih posebnosti, uz nepoznavanje ili površno poznavanje kulture i povijesti Bosne i Hercegovine, pridonosila su produbljivanju kriza a ne njihovu prestanku.

Rat u Bosni i Hercegovini okarakteriziran je kao međunacionalni sukob zbog neriješenog nacionalnoga pitanja i nepomirljivih interesa triju naroda, ali bio je to i agresorski rat koji je izazvala velikosrpska politika i njezina težnja za ostvarenjem Velike Srbije. U projekt Velike Srbije ulazila je Bosna i Hercegovina i trećina susjedne Republike Hrvatske. S. P. Huntington¹ ratni sukob u Bosni i Hercegovini svodi pod civilizacijske sukobe, koje razvrstava na: sukobe na lokalnoj razini ili "mikrorazini" i sukobe susjednih država različitih civilizacija. Bivšu Jugoslaviju svrstava u skupinu sukoba različitih civilizacija unutar neke složene države te taj rat naziva "modelom rata razdjelnica". Tvrdi da ključna razlikovanja između naroda nisu ideološke ili ekonomske prirode, nego su to razlike kultura (civilizacija), a središnje obilježje civilizacija jest upravo religija. David Owen, neposredni sudionik i jedan od važnijih diplomata u mirovnom posredništvu u Bosni i Hercegovini, o ratovima na tlu bivše Jugoslavije, kaže: "Činjenica (je) da su ratovi u bivšoj Jugoslaviji sadržavali elemente i rata za odcjepljenje i građanskog rata ...".² On smatra da je na Balkanu na djelu bila "kultura nasilja" te da su upravo tri religije (pravoslavna, islamska i katolička) podijelile zajednice. Zaključuje da je rat u Bosni i Hercegovini bio i "djelomično vjerski".

Objašnjenje i razgraničenje pojmova nacionalizam, nacija, etnička zajednica i nacionalni identitet, pomoći će u razumijevanju onoga što se dogodilo i što je utjecalo na raspad Jugoslavije. Pokazat će se da se upravo nacionalno pitanje nametnulo kao dominantno i da je kao takvo odredilo cijelu epohu koja još uvijek traje.

Pod fenomenom **nacionalizam** nekada se misli na ideologiju, nekada na nacionalnu svijest, a nekada na političke pokrete. U pojednostavljenom obliku nacionalizam je "ideološki pokret za postizanje i održavanje autonomije, jedinstva i identiteta u ime populacije za koju neki njezini

¹ Huntington, *Sukob civilizacija*, str. 311., 314.

² Owen, *Balkanska odiseja*, str. 37.

pripadnici smatraju da predstavlja stvarnu ili potencijalnu naciju".³ Prema Gellneru nacionalizam je "u prvom redu princip po kojemu se politička i nacionalna jedinica trebaju podudarati".⁴ Smith nacionalizmu pridaje više značenja u koja nabroja proces oblikovanja i održavanja nacija ili nacionalnih država, svijest i osjećaje o pripadnosti naciji, nacionalne simbole, ideologiju zajedno s kulturnom doktrinom, te društveni i politički pokret za postizanje nacionalnih ciljeva. Prema njegovu mišljenju nacionalizam je ideologija nacije a ne države.

Nacija se, u današnjem značenju, pojavljuje tek u 18. stoljeću, a postaje važnijim predmetom proučavanja tek sredinom 20. stoljeća. U uvodu svoje knjige *Nacije i nacionalizam* E. J. Hobsbawm navodi: "Ovaj termin (*nacija*) po svemu sudeći izražava nešto vrlo važno u međuljudskim odnosima. No, što točno?... Znamo što ona jest kad nas ne pitate, ali ne možemo je na brzinu objasniti ili definirati."⁵ Hobsbawm u daljnjem tekstu precizira: "...nacije ne smatram primarnim niti nepromjenjivim društvenim entitetom. Ona pripada isključivo u točno određeno, i u povijesno recentno, razdoblje. Društveni je entitet samo utoliko što je povezana s određenom vrstom moderne teritorijalne države, *nacionalnom državom*, i bespredmetno je raspravljati o naciji i nacionalnosti osim utoliko koliko su obje povezane s njom".⁶ Hobsbawm svojim analizama dokazuje da je nacija, prije svega, moderna tvorevina te je kao takva utemeljena kao politička zajednica. Anthony Smith razlikuje zapadni ili "građanski" model nacije od "etničkog" modela. U "građanski" model svrstava elemente povijesnog teritorija, pravno-političke zajednice, pravno političke jednakosti njezinih pripadnika i zajedničku građansku kulturu i ideologiju. Pojedinaac u tom modelu može izabrati ili ne-izabrati pripadnost određenoj naciji. "Etničkom" modelu (Srednja i Istočna Europa i Azija) pripisuje isticanje zajednice rođenja i rodne kulture te se prema tom modelu pripadnikom zajednice ostaje doživotno i neizbježno, bez mogućnosti izbora. Nacija je jasno ustrojen politički subjekt, ona ima svoj cjeloviti teritorij, svojstveno joj je postojanje jedinstvenoga književnog jezika (iako ih može biti i dva, pa i više), ima svoj gospodarski aspekt koji realizira putem jedinstvenoga tržišta i tržišne privrede, njezina politička egzistencija pokazuje se u pravu na političko samoodređenje.

3 Smit, Nacionalni identitet, str. 117.

4 Hobsbawm, *Nacije i nacionalizam*, str. 111.

5 Isti, str. 3.

6 Isti, str. 12.

Nacija je jasan politički subjekt, a **etnička zajednica** to nije. Naciji je priznato pravo na političko samoodređenje, ona je zajednica jedinstvenoga tržišta, privrede i tome slično. Nacija je tip etničke zajednice. Etnička zajednica nastala je pod utjecajem vremena i društveno-povijesnih zbivanja. U postupnom procesu nastanka (rod, pleme, ...) ona je i nacija, koja je upravo na vrhuncu toga procesa. Od pripadnika različitih etničkih zajednica može nastati jedna nacija. U modernosti⁷ nacije A. D. Smith pronalazi ukorijenjenost etničke osobnosti (mitovi, sjećanja, zajednička kultura, osjećaj različitosti ...) te joj pripisuje pred-moderne elemente svojstvene etničkoj zajednici. Dva su puta preobražaja etničkih zajednica u nacije: djelovanjem državnog aparata, kada se različite zajednice spajaju u jedinstvenu političku zajednicu zasnovanu na kulturnom naslijeđu dominantne etničke zajednice, i djelovanjem intelektualaca prosvjetitelja koji, pozivajući se na etničku prošlost, mobiliziraju narod. Smith naciji pripisuje etničku osobnost (zajednički mitovi o precima, zajednička povijesna sjećanja, jedinstvena kulturna obilježja, osjećaj posebnosti i različitosti, ...) i teritorij kao dio kolektivne sigurnosti u obnavljanju naraštaja.

Različiti modeli nacije rađaju i različite vrste **nacionalnog identiteta**. Samoraspoznavanje putem nacionalnog identiteta, kao kolektivnog identificiranja, omogućava pojedinačnom "ja" da se poistovjeti s određenim sadržajima, da se locira na određeno mjesto i da suosjeća s određenom skupinom. Uz pomoć identiteta utvrđuju se sličnosti i različitosti određenih karakteristika koje su bitne za oblikovanje stava ili o pojedincu, ili o skupini. Nacionalni identitet ima više dimenzija te se kao takav ne može svesti na jedan element, nego sadrži više uzajamno povezanih elemenata. Tihomir Cipek,⁸ prema teoriji kolektivnog identiteta Shmuela Noaha Eisenstadta i Bernarda Giesena, piše o tri ideal-tipa kolektivnog identiteta: primordijalnom, civilnom i svetom. Primordijalni kôd poziva na prirodne,

7 "... jasno je da su nacije zbilja moderne pojave ukoliko: 1. iziskuju objedinjeni zakonik zajedničkih prava i dužnosti, uz prava po osnovu građanstva kada je nacija nezavisna, 2. počivaju na objedinjenoj ekonomiji s jedinstvenom podelom rada te mogućnošću kretanja dobara i ljudi po čitavoj nacionalnoj teritoriji, 3. imaju potrebu za prilično kompaktnom teritorijom, mogućstvu s 'prirodnim' odbranjivim granicama, u svetu sličnih kompaktnih nacija, 4. iziskuju jedinstvenu 'političku kulturu' te javno, masovno obrazovanje i medijski sistem radi socijalizacije budućih generacija kao 'građana' nove nacije." Smit, *Nacionalni identitet*, str. 112.

8 Cipek, Oblikovanje hrvatskoga nacionalnog identiteta. Primordijalni identitetski kôd u ranoj hrvatskoj političkoj misli, u: Dijalog povjesničara – istoričara, .4, str. 62., 63.

neupitne razlike (rasa, spol, srodstvo), civilni na institucije, običaje, tradiciju i osnovne zakone zajednice (i *drugi* mogu zadobiti *naš* kolektivni identitet), a treći ideal-tip izražava se kroz ideologije ili religije. Kao bitna obilježja nacionalnog identiteta među pripadnicima određene zajednice Smith navodi: povijesni teritorij, zajedničke mitove i povijesna sjećanja, zajedničku javnu kulturu, zajednička zakonska prava i dužnosti pripadnika nacije te zajedničko gospodarstvo. Razlikuje dvije temeljne vrste nacionalnog identiteta. Prvi je karakterističan za razvijeni Zapad i vezan je uz građanski model nacije, a drugi, za razliku od prvoga, proizlazi iz etničkog modela nacije i tipičan je za ostale dijelove svijeta, u koje Smith svrstava i Istočnu Europu. Ta dva identiteta, kao što je prije navedeno, razlikuju se po vrijednostima, kriterijima pripadnosti, po odnosima među pripadnicima nacionalne zajednice kao i po odnosima prema drugim nacionalnim zajednicama. Građanski model otvoreniji je prema pripadnicima drugih kultura jer proizlazi iz pripadnosti takvoj političkoj zajednici koju karakteriziraju zakoni, institucije i teritorij. U sklopu građanskog modela nacionalnost pripada svima koji prihvaćaju zajednička načela na kojima je izgrađena određena politička zajednica. U etničkom je modelu izražena veća zatvorenost prema drugim kulturama, a nacionalni identitet određen je stvarnim ili fiktivnim zajedničkim podrijetlom. U tom modelu izražena je ideja primordijalne zajednice u kojoj najviši odnosi među ljudima proizlaze iz složenih emocionalnih veza koje se stječu rođenjem, podrijetlom ili socijalizacijom s kulturom neke zajednice.

Tipovi vladavina

Smještena na raskrižju svjetova, između Istoka i Zapada, u središtu raznih interesnih sfera, na razmeđu civilizacija, između kršćanstva i islama, katoličanstva i pravoslavlja, Bosna i Hercegovina bila je sjecište raznih imperijalnih težnji. Svako povijesno razdoblje ostavilo je iza sebe u njoj različite pečate i duboke tragove vremena. Osmanlijsko: islamizaciju i nastanak trećeg naroda, Austro-Ugarsko: politiku etničkog sjedinjavanja i pokušaj stvaranja bosanske nacije (Kallay), a vrijeme dviju Jugoslavija: dominaciju srpske vladajuće elite i pokušaj stvaranja jugoslavenske nacije.

2.1. Srednji vijek

Srednjovjekovna je Bosna bila pod hrvatskim kraljevima, određeno vrijeme bila je i pod dukljanskim vladarima, a i pod ugarsko-hrvatskim kraljevima. Kraj Bosanskog Kraljevstva i pad Bosne dogodio se 1463. smaknućem Stjepana Tomaševića (1461.-1463.), kojega je pogubio Osmanlijski sultan Mehmed II. Osvajač.

Kneževina Zahumlje/Hum prostirala se između Neretve i Dubrovnika, a pod knezom Mihajlom Viševićem bila je u političkim vezama s hrvatskim kraljem Tomislavom. U 12. i 13. stoljeću Hum je bio pod vlasti srpske dinastije Nemanjića, ugarsko-hrvatskih Arpadovića, hrvatskih banova Šubića, bosanskih banova i kraljeva. U 15. stoljeću ušao je u sastav zemalja vojvode Sandalja Hranića te se pod njegovim nasljednikom Stjepanom Vukčićem Hrvatinićem, dobivši naziv Hercegovina, širio sve do dolaska Osmanlijskog Carstva, dakle do 1482. godine, kada je i Hercegovina bila osvojena.

U određenom povijesnom trenutku srednjega vijeka, na područjima današnje Bosne i Hercegovine, nastala je **Crkva bosanska**. S ciljem da je suzbije i potisne, Rim je poslao dominikance, koje su pak 1291. godine naslijedili franjevci. Franjevci su dolaskom na područje današnje Bosne i Hercegovine sami nastavili katoličku tradiciju. Franjevci su sa sobom donijeli novu osebnost i jedinstvenost koja se izražavala gotovo u svim područjima ljudskoga djelovanja, od pisanja različitih vrsta spisa i intelektualnog rada, do prizemnih pučkih stvari i umijeća suživota.

Padom Bosne, 1463. godine, nestalo je i Crkve bosanske, a njezin tihi nestanak stvorio je prostor za različita tumačenja i pitanja. Jesu li pripadnici Crkve bosanske postali katolici, pravoslavci ili muslimani? Upravo na tim dvojabama grade se suvremene teorije, koje njeguju napose bošnjački intelektualci, smatrajući da su pripadnici Crkve bosanske, dolaskom Turaka, prešli na islam. Adil Zulfirkarpašić tvrdi da u to vrijeme "u Bosni preko šezdeset posto stanovništva prihvaća islam", što obrazlaže tvrdnjom da su ratovi i inkvizicija pospješili prelaženje na islam kao i "velikodušna, tolerantna politika Turske, a tako i izvjesna sličnost bogumilstva i islama".⁹ U krugovima bošnjačkih intelektualaca Crkva bosanska predstavlja začetke razvoja njihova identifikacijskoga procesa. Istovremeno, većina hrvatskih i srpskih intelektualaca i povjesničara misli da su

⁹ Zulfirkarpašić, Gotovac, Tripalo, Banac, *Okovana Bosna*, str. 20.

prodorom Turaka islamizirani oni Slaveni koji su se našli na području Bosne i Hercegovine, dakle Hrvati i Srbi.

2.2. Osmanlijska vladavina

Prodorom Turaka u Europu nastupilo je razdoblje islamizacije i nastanka novog identiteta u Bosni i Hercegovini. Osmanlijski prodor nije bio isti u svim krajevima Bosne i Hercegovine pa je određeni dio teritorija oko Jajca od Turaka pod svoje okrilje vratio ugarski kralj Matijaš Korvin. Turskim napadima odolijevali su i dijelovi Hercegovine, koji su bili pod Hercegom Stjepanom Kosačom. Padom pod osmanlijsku¹⁰ vlast nastalo je sasvim novo ozračje. Kako su osvajali vlast, Turci su zavodili i svoj društveno-ekonomski poredak, timarski sustav, koji je u određenoj mjeri utjecao i na etnička gibanja. Domaće stanovništvo, sitni i srednji feudalci i potomci krupnih feudalaca koji su postupno prelazili na islam, uključivali su se u uspostavljeni spahijski sustav. Zemljoradničko stanovništvo proglašeno je rajom i kao takvo bilo je podložno spahijama plaćati obveze sa zemlje. To je bio jedan od osnovnih razloga prelaska kršćana na islam jer je plaćanje rente bilo umanjeno za pripadnike muslimanske vjere.

Kao državna religija, islam je bio privilegiran, djelokrug ostalih bio je ograničavan. Najizraženija je bila politička diskriminacija, koja se očitovala kroz činjenicu da su kršćani bili isključeni iz političkoga života. Zbog takva "suživota" stalno se iseljavalo kršćansko stanovništvo, kako pojedinačne obitelji, tako i organizirane skupine.

Nakon tri stoljeća vladavine, zbog vojnih neuspjeha i nesposobnosti održavanja i funkcioniranja tako velikoga državnog i vojnog aparata, Turska je počela svoje povlačenje iz Bosne i Hercegovine, ostavivši iza sebe duboki pečat svoga vremena. Nakon te epohe ostala je muslimanska vjerska zajednica. Prihvaćanjem islama, muslimani su se, putem ideološke integriranosti, identificirali s tim razdobljem kao temeljnim razdobljem njihova današnjeg identiteta.

Osmanlijsko razdoblje jedno je od povijesnih razdoblja u kojemu su se dogodila izrazito važna etnička oblikovanja. To je razdoblje dovelo do dubokih demografskih promjena (useljavanja, iseljavanja), što je stvorilo podlogu za kulturološke promjene.

¹⁰ Pri uporabi izraza Osmanlije misli se na svekoliku vojno-upravnu klasu zajedno sa osmanlijskim nazorima na svijet i pravilima ponašanja.

2.3. Austrougarska vladavina

Vojnim porazom Osmanlijskog Carstva Bosna i Hercegovina je, odlukom Berlinskoga kongresa 1878. godine, ušla u sastav Austro-Ugarske.¹¹ Ona je vojnim pohodom od 29. srpnja do 20. listopada 1878. okupirala Bosnu i Hercegovinu. U Sarajevu je 1879. godine organizirana Zemaljska vlada. Nakon mladoturske revolucije 1908. godine i uvođenja ustavnosti u Osmanlijsko Carstvo, 5. listopada 1908., Austro-Ugarska je proglasila aneksiju, čime je Bosna i Hercegovina formalno postala habsburška pokrajina.

Austrougarska uprava u Bosni i Hercegovini nastojala je nadoknaditi sav gubitak i stagnaciju za vrijeme osmanlijske vladavine. Pokrenula je različite sklopove društvenih aktivnosti koje su donijele elemente masovnog opismenjavanja, što se pokazalo u obliku obvezatnog osnovnog školstva, industrijske civilizacije (izgradnja željeznica) i drugih društvenih dostignuća toga vremena.

Muslimanski dio pučanstva iskazivao je određenu vrstu otpora prema novoj upravi, a muslimanska elita nastojala je sačuvati uređenje društvenoga života temeljeno na muhamedanskim načelima. To je bilo u potpunoj suprotnosti s nastojanjima nove vlasti, koja je Bosnu i Hercegovinu nastojala urediti prema uzoru na suvremena europska kretanja. Njihove teškoće proizlazile su iz činjenice što su se prvi put našli pod vlašću stranog, kršćanskog, zapadnog vladara. Hrvati i Srbi nastojali su se nacionalno homogenizirati, a muslimani su se, osjećajući svoju posebnost, i u odnosu na jedne, i u odnosu na druge, različito deklarirali. Neki su se poistovjećivali s Hrvatima, neki sa Srbima, a neki su pak svoje aspiracije nastojali pretvoriti u jedinstveno artikulirani političko-nacionalni program. S Benjaminom Kallayem (1882.-1903.), zajedničkim ministrom financija Austro-Ugarske, instalirala se ideja o Bosni i Hercegovini kao zasebnom političkom tijelu i bosanskoj posebnosti, iz koje bi proizlazila bosanska nacija i bosanski jezik. Kallay je nazivom "Bošnjak" nastojao

¹¹ Austro-Ugarska je od Nagodbe 1868. (prije Habsburška Monarhija) bila sastavljena od Austrijske Carevine i kraljevina: Češke, Ugarske i Trojedne Kraljevine Hrvatske-Slavonije-Dalmacije. Austrijski dio bio je: Češka, Moravska, Šleska, Galicija, Bukovina, Gornja i Donja Austrija, Tirol s Voralbergom, Štajerska, Koruška, Kranjska, Austrijsko Primorje i Dalmacija. Ugarski dio "zemlje krune Sv. Stjepan": Ugarska, Hrvatska i Slavonija. Bosna i Hercegovina nije pripadala niti austrijskom (Cisleithania) niti ugarskom (Transleithania) dijelu Monarhije, nego je smatrana posebnim tijelom, a u upravi sudjeluju Zajednička vlada i vlade obje država Monarhije.

- sustavnom politikom, koja se očitovala u financiranju bošnjačkih publikacija, udruga i promidžbom u školstvu - obuhvatiti sve narode, da bi stvorio jedinstvenu bošnjačku naciju. Međutim, takve ideje prihvatio je jedino određeni dio muslimanskoga plemstva, a Hrvati i Srbi nastojali su u nacionalnom smislu profilirati hrvatstvo, odnosno srpstvo (iako im je Kallay zabranjivao svaku manifestaciju nacionalnih simbola, zastava, grbova, narodnih pjesama,...). Odlaskom Osmanlijskog Carstva muslimani su osjećali prikraćenost u državnoj zaštiti, a Srbi su u novim uvjetima ponovno dobili "stranog" vladara te su bili kritični prema "katoličkoj" Austro-Ugarskoj pa su svoje težnje usmjeravali pripojenju matici Srbiji.

Austrougarska je uprava uspostavila formalno-pravnu jednakost pred zakonom za sve konfesije koje su se našle na području Bosne i Hercegovine.¹² Štoviše, iako "katolička", nastojala je ne favorizirati katolike u Bosni i Hercegovine provodeći uravnoteženu vjersku politiku. Neprovođenjem agrarne politike, ublažavano je nezadovoljstvo muslimana, jer su oni bili izrazito najveći zemljoposjednici, a tako su zadržali svoj društveni položaj. Pravoslavna vjerska zajednica bila je udobrovoljena izdašnim financijskim sredstvima.¹³

U tom razdoblju nije došao do izražaja razvitak hrvatske nacionalne integracije u Bosni i Hercegovini. Budući da su franjevci stoljećima predvodili katolike u Bosni i Hercegovini, uspostavom redovite crkvene hijerarhije pojavili su se problemi podjele crkvene vlasti te je u bosanskohercegovačko katoličanstvo, a time i hrvatstvo, unijeto sjeme razdora, što će se produljiti i u sljedeća razdoblja. Međusobna borba za društveni ugled, između franjevačkog i dijecezanskog (biskupijskog) klera, još više se produbila nakon 1905. godine, kada su se uvele političke slobode. Među katolicima su se pojavile dvije struje u političkoj orijentaciji: građansko-liberalna, koju su predvodili franjevci, širi slojevi građanstva, inteligencija, službenici i zanatlije, te klerikalna (konzervativna), koju su predvodili predstavnici crkvene hijerarhije, na čelu s nadbiskupom Josipom Stadlerom, i dio doseljenika iz raznih dijelova

12 Uspostavljena je redovita crkvena hijerarhija 1881. godine, a godinu dana kasnije Sveta Stolica imenovala je prvog vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera.

13 "...država je od 1878. do 1904. pravoslavnoj crkvi u Bosni i Hercegovini – na ime pomoći biskupima, kleru, sjemeništvu i župama – dala ravnih 6.139.742 krune a Katoličkoj crkvi u istom razdoblju i u iste svrhe točno 4.840.578. U svim stavkama pomoć pravoslavcima bila je mnogo veća od pomoći katolicima." Vukšić, *Proces i uzroci nestajanja katolika i Hrvata u Bosni i Hercegovini*, u: *Herceg-Bosna ili...*, str. 53.

Monarhije. Prvoj političkoj organizaciji (Hrvatskoj narodnoj zajednici) ton su najvećim dijelom davali franjevci, a drugoj (Hrvatskoj narodnoj udruzi) dijecezanski kler i nadbiskup Stadler.

Za vrijeme austrougarske uprave uočljiv je porast broja katolika, naime, zbog organiziranja državne uprave nova je vlast dovela brojne službenike s područja Monarhije, koji su pretežito bili katolici. Prve godine popisa pučanstva (koji se vodio prema vjerskoj pripadnosti) 1879., od 1.158.164 stanovnika katolika je bilo 18,08 % (209.391); 1885. godine od 1.336.091 stanovnika katolika je bilo 19,88 % (265.788); 1895. godine od 1.568.092 stanovnika, katolika je bilo 21,31 % (334.142); a 1910. godine od 1.898.044 stanovnika katolika je bilo 87 % (434.061).¹⁴

2.4. Jugoslavensko razdoblje

Nakon propasti Austro-Ugarske Monarhije Bosna i Hercegovina ušla je u sastav države Kraljevine SHS (Srba, Hrvata i Slovenaca, 1918.-1929.), nastale ujedinjenjem južnoslavenskih zemalja koje su bile u sastavu Monarhije, tj. u sastavu Države Slovenaca, Hrvata i Srba, zajedno s Kraljevinama Srbijom i Crnom Gorom.

Donošenjem Vidovdanskog ustava, u lipnju 1921., uspostavljena je Pokrajinska uprava za Bosnu i Hercegovinu, a prestao je rad Zemaljske vlade u Sarajevu.

U Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca političkim centralizmom, kojega je središte bio Beograd, nastojale su se "pomiriti" međunacionalne raznolikosti. To je rezultiralo posljedicom da se hrvatsko pitanje pojavilo kao najvažnije političko pitanje te se hrvatska politička elita,¹⁵ unatoč ideološkim razlikama, pokazala kao najdominantnija u pokušajima suprotstavljanja centralizmu i unitarizmu. Daniele Conversi¹⁶ tvrdi da je tendencija stvaranja Velike Srbije postala očigledna upravo za vrijeme Aleksandra Karađorđevića i da se nova država oslanjala na srpsku monarhiju u Beogradu pa ju je većina Srba smatrala kao

14 Vukšić, Proces i uzroci nestajanja katolika i Hrvata u Bosni i Hercegovini BiH, u: Herceg-Bosna ili ... str. 54.

15 Cipek govori da "u sklopu režima Kraljevine SHS hrvatske političke elite funkcioniraju kao *kontra-elite*; kontinuirano sudjeluju u političkom životu, ali nisu na vlasti.", Cipek, *Liberalizam - korporativizam. Dva lica ideologija hrvatskih političkih elita u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca*, 275.-290., u: *Dijalog povjesničara – historičara*, 3., str. 275.

16 Conversi, Tko su bili secesionisti, Problem pogrešnog identiteta u ratovima u bivšoj Jugoslaviji, u: *Europa i nacionalizam, Nacionalni identitet naspram nacionalnoj netrpeljivosti*, str. 54., 55.

"*prirodnu* nasljednicu, produženje i nastavak postojanja stare Kraljevine Srbije."

Razdoblje stvaranja Kraljevine, Srba, Hrvata i Slovenaca¹⁷ donijelo je političku integraciju moderne hrvatske nacije. Najzaslužnija politička osoba za to bio je Stjepan Radić, koji je oko seljačkoga pokreta uspio okupiti veliki dio hrvatskog naroda. Kroz političku organizaciju, (HPSS, HRSS) Hrvatsku seljačku stranku, zagovarao je oblikovanje samostalne hrvatske države, priznajući nacionalne posebnosti unutar Kraljevine, ali dopuštajući i njezino povezivanje s drugim državama (konfederalizam). Ideje i djelovanje Stjepana Radića postigli su među Hrvatima u Bosni i Hercegovini odaziv kao i u ostalim krajevima, čime se uspjelo utemeljiti jedinstveno hrvatsko političko tijelo.

Kako zbog svjetskih previranja i pojave fašizma, tako i zbog nemoći da se održi državni unitarizam i centralizam, krajem kolovoza 1939., predsjednik Hrvatske seljačke stranke Vladko Maček i predstavnik krune, Dragiša Cvetković, potpisali su sporazum kojim je nastala Banovina Hrvatska,¹⁸ čime je izvršen državni preustroj Kraljevine Jugoslavije.

2.5. Socijalistička Republika Bosna i Hercegovina

Početkom travnja 1941. godine Bosna i Hercegovina ušla je u sastav Nezavisne Države Hrvatske. Potkraj lipnja 1941. Komunistička partija Jugoslavije (KPJ) pozvala je članstvo na ustanak te je pod vodstvom Josipa Broza Tita stvorena antifašistička gerila. U Bosni i Hercegovini potkraj 1942. formirana je tzv. Bihaćka republika. Stoga se na tom području održalo i Prvo zasjedanje partizanskog parlamenta, AVNOJ-a (Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije). Drugo zasjedanje održano je u Jajcu, na kojemu je bila najavljena nova Jugoslavija uz stvaranje prve jugoslavenske vlade. Uoči Drugoga zasjedanja AVNOJ-a u

17 Nakon 6. siječnja 1929. Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca promijenila je ime u Kraljevina Jugoslavija.

18 Uredba o stvaranju Banovine Hrvatske predviđala je spajanje Savske i Primorske banovine, kao i srezova Dubrovnik, Šid, Ilok, Brčko, Derventa, Gradačac, Travnik, Fojnica u jedinstvenu Hrvatsku Banovinu sa sjedištem u Zagrebu. Sporazumom je Banovini Hrvatskoj pripalo trinaest srezova iz Bosne i Hercegovine: Brčko, Bugojno, Derventa, Duvno, Livno, Fojnica, Gradačac, Konjic, Ljubuški, Mostar, Prozor, Stolac i Travnik. Drugi dio preustroja Kraljevine Jugoslavije predviđao je formiranje tzv. "Srpske zemlje", u sastav koje bi ušle Vrbaska, Drinska, Dunavska, Zetska, Moravska i Vardarska banovina. Međutim, 1941. godine prekidaju se planovi o reorganizaciji Kraljevine Jugoslavije, koja je 18. travnja, u ratu od samo nekoliko dana, kapitulirala.

Jajcu, u Mrkonjić-Gradu održano je 25. i 26. studenoga 1943. Prvo zasjedanje Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine (ZAVNOBiH).¹⁹ Bio je to prvi začetak bosansko-hercegovačkog parlamenta i prvi korijeni za uspostavu federalne jedinice koja će nastati u sklopu nove Jugoslavije. Odlukom o izgradnji Jugoslavije na federativnom načelu, na Drugom zasjedanju AVNOJ-a u Jajcu Bosna i Hercegovina postala je samostalna i konstitutivna jedinica u sklopu Demokratske Federativne Jugoslavije.

Socijalistička Republika Bosna i Hercegovina bila je jedna od šest republika Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, s trima konstitutivnim narodima, Muslimanima, Hrvatima i Srbima te pripadnicima drugih naroda. Prema ustavnim odredbama Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije vlast je pripadala radničkoj klasi putem socijalističkoga samoupravljanja kao posebnog oblika "diktature proleterijata". Temeljno etničko načelo bilo je definirano kroz formulu "bratstva i jedinstva". U stvarnosti se takav oblik pokazao kao najpogodniji za Srbe, koji su imali izrazito najveći broj svojih komunističkih kadrova na vodećim položajima, u državnom aparatu, vojsci, policiji i ostalim rukovodećim mjestima. I gospodarski su favorizirani pretežito srpski krajevi.

U demografskom smislu u tom razdoblju najviše su napredovali muslimani (Muslimani). To se može pripisati i činjenici da se muslimanima nije priznavao status nacije te su se mnogi deklarirali kao Hrvati, Srbi, a većina kao Jugoslaveni. Od 1971. godine, kad im je dodijeljen status nacije, uočava se nagli porast broja Muslimana, uz istovremeno smanjenje broja Hrvata i Srba. Broj Muslimana povećao se od 30,73 % 1948. godine (kad je ukupno u BiH bilo 2.564.308 stanovnika²⁰) do 43,67 % (od 4.365.009) 1991. godine. Za razliku od njih, broj Hrvata smanjio se od 23,99 %²¹ 1948. godine na 17,32 % 1991. godine. Broj Srba također se smanjio, s 44,29 % 1948. godine na 31,37 % 1991. godine. Hrvata je u Bosni i Hercegovini 1948. godine bilo 23,9 %, 1953. godine 23,0 % (ukupno stanovnika 2.847.459), 1961. godine 21,7 % (od 3.277.948), 1971.

19 Odluke ZAVNOBiH-a iz 1943. godine poslužit će kao dokument na kojega se poziva moderna bosanskohercegovačka ustavnost.

20 Markotić, Hrvati u Bosni i Hercegovini – narod u nestajanju u državi u nastajanju, u: Herceg-Bosna ili ..., str. 73.

21 Vukšić, Hrvati u Bosni i Hercegovini – narod u nestajanju u državi u nastajanju, u: Proces i uzroci nestajanja katolika i Hrvata u Bosni i Hercegovini, str. 61.

godine 20,6 % (od 3.746.111), 1981. godine 18,4 % (od 4.124.256), a 1991. 17,3 %.

Raspad Jugoslavije

Mirni tranzicijski prelasci drugih socijalističkih zemalja iz jednopartijskoga totalitarnog sustava u višestranački demokratski sustav dokazali su da je jugoslavenska specifičnost ležala u neriješenim nacionalnim problemima, iz kojih su proizašli i teritorijalni problemi.

Nezadovoljstva pojedinih naroda, ugušivana krajnje represivno, očitovala su se u svakom narodu na poseban način. Paule Garde srpsko nezadovoljstvo vidi u razbijanju nacionalnog jedinstva, hrvatsko nezadovoljstvo u odricanju kulturne i jezične posebnosti; albansko nezadovoljstvo u činjenici što nisu imali status "naroda"...²² Pored međunacionalnih napetosti i neodrživosti postojećega gospodarskoga sustava, raspadu Jugoslavije pridonijeli su i sveukupni krah socijalizma i socijalističkih sustava vlasti i početak njihovih preobrazbi u demokratske oblike vladavine u Srednjoj i Istočnoj Europi.

3.1. Kraj socijalističke federacije

Pored svih sličnosti koje je imala s ostalim komunističkim sustavima, Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija imala je i svoje posebnosti. To se očitovalo i kroz decentralizaciju države u podjeli na republike. Iako su narodi formalno uživali puni suverenitet s pravom, definiranim u Ustavu, na samoopredjeljenje, uključujući i pravo na odcjepljenje, u stvarnosti nije bilo tako. Represivnim i snažnim državnim aparatom potiskivani su i suzbijani svi reformski pokušaji.

Predsjednik države i Komunističke partije Josip Broz Tito bio je glavna kohezijska snaga i jedini autoritet u prigušivanju međunacionalnih problema. Godine 1974. dao je izglasovati Ustav kojim su se korigirala načela centralizacije vlasti, a republikama su se dala veća prava sa specifičnim političkim sustavom socijalističkoga samoupravljanja. To je donekle smirilo situaciju te se prividno mirno stanje održalo do njegove smrti 1980. godine.

Osamdesetih godina dvadesetog stoljeća u Jugoslaviji je nastupila posljednja faza komunizma u kojoj je nacionalizam

²² Garde, Život i smrt Jugoslavije, str. 87.

došao do osobita izražaja. Postojeće društveno uređenje nije moglo dati odgovore na brojne probleme, a istrošenost i neefikasnost političkoga sustava sve se više odražavala na svakodnevni život građana.

Pored spleta međunarodnih okolnosti, i u tom smislu demokratskih promjena u Istočnoj Europi, presudni unutarnji uzroci raspada Jugoslavije bili su: nemogućnost postojećih mehanizama i njezinih institucija da prevladaju krizu političkoga sustava socijalističkoga samoupravljanja; neriješena nacionalna pitanja, težnja naroda za emancipacijom i stvaranjem vlastitih nacionalnih država, otvoreno pokazivanje težnji srpskih političara i ideologa za teritorijalnim pretenzijama prema drugim republikama. Pod kraj lipnja 1989. godine, na 600. obljetnicu Kosovske bitke, Milošević je u svom govoru, na Gazimestanu, dao naslutiti ratne pohode na nesrpske narode.

Nemoć postojećeg sustava pokazala se u nemoći Komunističke partije Jugoslavije. U siječnju 1990. na 14. Kongresu Saveza komunista Jugoslavije, koji je bio nekoliko puta zakazivan i odgađan, slovenski su predstavnici, nakon što je njihov prijedlog o rekonstrukciji SKJ odbačen, napustili Kongres i prekinuli sve veze s SKJ. Kongres su napustili i Hrvati, te se, nakon što je prekinuo rad, više nikada nije sastao.

U općem raspadu sustava Jugoslavenska narodna armija pretvorila se u produženu ruku velikosrpske političke elite.

Politička kriza dostigla je vrhunac 15. svibnja 1991. blokadom prijenosa funkcije predsjednika Predsjedništva SFRJ na hrvatskog člana, Stipu Mesića. Mesić je tek 7. srpnja, uz intervenciju trojke EZ (Gianni de Michelis, Jaques Poos i Hans van de Broek) uspio preuzeti pripadajuće mjesto predsjednika Predsjedništva Jugoslavije. Zbog paralize svih saveznih institucija, Slovenija i Hrvatska proglasile su nezavisnost. Krajem lipnja slijedio je rat od nekoliko dana u Sloveniji, a zatim i povlačenje JNA iz te republike. Slovenija se nije uklapala u velikosrpske planove. Između Slovenaca i Srba nije bilo teritorijalnih sporova, neznan je bio i broj Srba koji su živjeli u Sloveniji.

Daniele Conversi²³ piše o beogradskom unitarizmu koji je, s jedne strane, kroz jugoslavensko jedinstvo nastojao pridobiti potporu inozemstva, a, s druge strane, u zemlji je služio za potpuno druge svrhe – stvaranje Velike Srbije. Zaključio je, iako ni jedan slučaj secesije iz centra nije bio

23 Više o tome u: Conversi, Tko su bili secesionisti, Problem pogrešnog identiteta u ratovima u bivšoj Jugoslaviji, u: Europa i nacionalizam, Nacionalni identitet naspram nacionalnoj netrpeljivosti, str. 43.-67.

uspješan, da se takva secesija dogodila u Srbiji, pa je "zbog toga ovo rijedak fenomen do kojega može doći samo pod posebnim okolnostima"²⁴ jer se secesionistički potezi, prema normama međunarodne politike, obično povlače iz periferije. "Secesionizam iz centra je u Jugoslaviji bio moguć zbog činjenice što dominantna etnička grupa, to jest Srbi, nije predstavljala demografsku većinu."²⁵ "Da su Srbi činili apsolutnu većinu, možda se srpski secesionizam ne bi ni desio, jer bi za osiguranje dominantne pozicije bili mogući ostali načini, npr. asimilacija, hegemonistička kontrola i vjerska preobrazba."²⁶ (str. 58.) U daljnjoj analizi Conversi skreće pozornost na "paradoks" u kojemu režim pokreće secesionističku kampanju, a JNA uglavnom ostaje unitaristička.²⁷

Jugoslavija nije ispunila nade koje su u nju polagane, niti je postala model za "uzdignutu" naciju koja bi nadilazila zasebna povijesno-kulturna naslijeđa naroda koji su u njoj živjeli.

3.2. Provedba demokratskih izbora u Sloveniji, Hrvatskoj, Srbiji i Crnoj Gori i Makedoniji

Slovenija je prva organizirala demokratske izbore. Organizirani početkom travnja 1990., izbori su na vlast doveli DEMOS – ujedinjenu koaliciju sastavljenu od većine novih stranaka: Kršćanskih demokrata, Seljačke unije, Demokratskog saveza, socijaldemokrata, liberalnih demokrata i Stranke zelenih. DEMOS je dobio 55 % glasova, a komunisti su dobili 17 %. Na predsjedničkim izborima pobijedio je komunistički kandidat Milan Kučan. Iste godine, početkom srpnja, Skupština je donijela *Deklaraciju o suverenitetu*, proglasila slovenske zakone i postala Republika Slovenija.

Na izborima u Republici Hrvatskoj u drugom krugu glasovanja, održanom 7. svibnja 1990.,²⁸ Hrvatska demokratska zajednica dobila je apsolutnu većinu od 193 mjesta, SKH-SDP dobio je 81 mjesto, a ostali su dobili 91 mjesto u Saboru. Za prvog predsjednika Sabor je izabrao dr. Franju Tuđmana. U prosincu je Hrvatska proglasila Ustav te su se postupno počeli uvoditi elementi državnosti.

24 Isti, str. 53.

25 Isti, str. 57.

26 Isti, str. 58.

27 Isti, str. 59.

28 Prvi krug održan je 22. travnja, HDZ je dobio 42 %, SKH-SDP 25 %, Koalicija 14 % i ostali 9 %.

U Srbiji i Crnoj Gori, koje su nakon razlaza ostalih republika bivše države ostale zajedno i istovremeno organizirale višestranačke izbore, u prosincu 1990. godine, na vlasti su ostali komunisti (u Srbiji su osvojili 194 od 250 mjesta u Skupštini, u Crnoj Gori 83 od 125 mjesta). Sredinom srpnja 1990., u Srbiji je, od prethodnih Saveza komunista i Socijalističkog saveza Srbije, osnovana Socijalistička partija Srbije, na čelo kojoj je došao Slobodan Milošević. Milošević je na izborima, u prosincu te godine, postao predsjednikom Srbije (sa 65 % glasova). U Crnoj Gori pobijedio je također komunistički kandidat Momir Bulatović (77 % glasova). Pored Miloševićeve Socijalističke partije na političkoj sceni djelovali su Draškovićev Pokret obnove, Šešeljeva Radikalna partija, Demokratska partija Dragoljuba Mićunovića²⁹ i drugi. Važno je naglasiti da je Albancima na Kosovu bilo zabranjeno stranačko organiziranje.

Izbori u Makedoniji održali su se potkraj 1990. godine, a budući da nijedna stranka nije dobila apsolutnu većinu, početkom 1991. postignut je kompromis između komunističkih i nekomunističkih stranaka oko sastava vlade i ostalih tijela vlasti.

3.3. Izbori u Bosni i Hercegovini

Za izbore u Bosni i Hercegovini, zakazane za 18. studenoga 1990., bilo je registrirano više od četrdeset političkih stranaka. U biračke popise bilo je upisano 3 018 206 birača, od kojih je na izborima 77,5 % glasovalo za tri nacionalne stranke.³⁰ Hrvatska demokratska zajednica BiH, za koju su masovno glasovali Hrvati, dobila je 15,51 % glasova (44 parlamentarna mjesta). Stranka demokratske akcije, za koju su se opredijelili Muslimani, dobila je 30,41 % glasova (84 parlamentarna mjesta). Srpska demokratska stranka dobila je 25,23 % glasova srpskih birača (72 parlamentarna mjesta).

Pripadnici tri konstitutivna naroda većinski su se opredijelili za svoje nacionalne stranke, HDZ je dobila 84,38 % hrvatskih glasova, SDS 78,79 % srpskih, a SDA 76,94 % muslimanskih glasova.

²⁹ Sve tri navedene stranke, kao i Miloševićeva Socijalistička partija, jasno su se izjasnile da podržavaju Memorandum SANU-a.

³⁰ Prema popisu pučanstva iz ožujka 1991. u Bosni i Hercegovini živjelo je 17,32 % Hrvata, 43,67 % Muslimana i 31,37 % Srba.

Za sedam članova Predsjedništva,³¹ izabrani su: dva Muslimana, Fikret Abdić i Alija Izetbegović; dvoje Srba, Biljana Plavšić i Nikola Koljević; dva Hrvata, Stjepan Kljuić i Franjo Boras, te jedan Jugoslaven Ejup Ganić.³² Za predsjednika Predsjedništva izabran je Alija Izetbegović. Prema dogovoru triju nacionalnih stranaka za predsjednika Skupštine izabran je Momčilo Krajišnik (Srbin), za zamjenika Mariofil Ljubić (Hrvat), za predsjednika vlade Jure Pelivan (Hrvat).

Na prvi pogled uspješno održani izbori te formirana zakonodavna i izvršna vlast davale su lažni dojam da je u Bosni i Hercegovini situacija pod kontrolom. Taj lažni dojam nije dugo trajao.

Nakon što je Milošević pokrenuo napad na Hrvatsku, početkom listopada 1991. Jugoslavenska narodna armija napala je i Bosnu i Hercegovinu, napadom na hrvatsko selo Ravno na jugoistoku Hercegovine.

Tri koncepta identiteta

Pišući o dvostrukoj ulozi nacionalnog identiteta, D. Smith u njegove opasnosti ubraja: destabilizaciju globalnoga sigurnosnoga sustava, umnožavanje i zaoštavanje etničkih sukoba, progon manjina, opravdanje terora, etnocida i genocida. S druge strane, on svijet nacija i nacionalnih identiteta vidi kao "svijet s nadom",³³ te upravo taj svijet vidi kao jedini koji daje viziju i logičnu podlogu političkoj solidarnosti, koja nalaže narodno opravdanje. Naglašava da nijedna druga vizija ne nudi osjećaj izabranosti, jedinstvenu prošlost i samosvojnu sudbinu, što nudi vizija nacionalizma.

Kao najvažnije identifikacijsko obilježje "na Balkanu", David Owen³⁴ ističe religiju.³⁵ Vlado Gotovac smatra da je "...teško reći koji je to bitni element. Svaki je narod, na neki način, stavljao naglasak na nešto. Recimo, nitko nije tako osjetljiv na jezik kao Hrvati, mnoge su nacije vezane uz religioznost. Na primjer, Srbi su nerazdvojni od svoje

31 Biralu su se dva Muslimana, dva Srbina, dva Hrvata i jedan iz redova ostalih.

32 Ejup Ganić kasnije će se izjasniti kao Musliman i kao takav će obnašati visoke državne funkcije.

33 Smit, Nacionalni identitet, str. 271.

34 Lord David Owen – supredsjedatelj Međunarodne konferencije o bivšoj Jugoslaviji (1992.-1995.), posrednik EZ/EU u Bosni i Hercegovini.

35 Owen izričito kaže: "To je, nažalost, djelomično vjerski rat, što je, kako je on napredovao, postajalo sve izraženije ..."; dalje tvrdi: "Nacionalizam je, kao što svi znamo, snažna sila, a povezan s religijom može postati još i jači", Owen, *Balkanska odiseja*, str. 37., 74., 75.

pravoslavne crkve,...".³⁶ Paul Garde pojašnjava da se kulturna različitost kroz stoljeća "odjenula u religijsko ruho, jer je to bio jedini mogući oblik izražavanja".³⁷

Istovremeno s urušavanjem jugoslavenske "nadicije", počela je obnova "uspavanih" nacionalnih identiteta, ali počela su i traženja i oblikovanja sasvim novih identiteta. U tome su vjerski identiteti poprimili novu i širu dimenziju te su se intenzivirali, a svijet se počeo promatrati kroz kolektivne identitete s relacijama: "mi" (i "naše") naspram "njih" ("drugih" i "njihova").³⁸

Hrvati i Srbi bili su rascijepljeni oko pitanja što je to presudno što ih čini Hrvatima, odnosno Srbima, ali za Muslimane je religijsko bilo ono što ih je razlikovalo od drugih. Religija iznad domovine, iznad jezika i kulture, ona je bila okrilje svega toga. To će i biti povodom zašto će ih se sve više povezivati s islamskim fundamentalizmom.

4.1. Hrvatski koncept

U početnoj fazi oblikovanja hrvatskog nacionalnog identiteta, primjenom primordijalnog ideal-tipa kolektivnog identiteta,³⁹ kao podloga se uzima mitološka osnova, legenda "o Čehu, Lehu i Rusu (Mehu)". U daljnjem oblikovanju hrvatskog nacionalnog identiteta, Pavao Ritter Vitezović uveo je elemente koji su nadopunili primordijalni identitetski kôd, idejama civilnog (ideje hrvatskoga političkog naroda) i kulturnog identitetskoga koda. Koncem 19. stoljeća hrvatska politička elita u Bosni i Hercegovini koristila je elemente raspoznavanja nacionalnog identiteta istovjetne onima koji su dolazili iz Trojedne Kraljevine (Hrvatske, Slavonije i Dalmacije). Petar Korunić navodi da je hrvatski identitet odredila odanost: hrvatskoj tradiciji, hrvatskoj državnoj ideji, hrvatskim političkim i državnim institucijama, hrvatskoj političkoj i državnoj zajednici, programu o samostalnoj hrvatskoj državi, hrvatskome političkom i državnom teritoriju, kulturnim vrijednostima i životnoj sredini unutar hrvatskoga političkog i državnoga teritorija.⁴⁰

36 Zulfirkarpašić, Gotovac, Tripalo, Banac, *Okovana Bosna*, str. 30.

37 Garde, *Život i smrt Jugoslavije*, str. 141.

38 Više o teme u: *Etničnost, nacija, identitet*, str. 249.

39 Cipek, Oblikovanje hrvatskoga nacionalnog identiteta. Primordijalni identitetski kôd u ranoj hrvatskoj političkoj misli, u: *Dijalog povjesničara – istoričara*, 4., str. 59.-75.

40 Korunić, Etnički i nacionalni identitet u Hrvatskoj u 19. stoljeću – i izgradnja modernih zajednica, u: *Dijalog povjesničara – istoričara*, 7., str. 50.-68.

Hrvatske nacionalne ambicije većinom su se pozivale na povijesna uporišta protiv teritorijalne podjele hrvatskog naroda. U novijoj povijesti to je posebice Sporazum Cvetković-Maček iz 1939. godine, prema kojemu je znatan dio Bosne i Hercegovine pripadao Banovini Hrvatskoj. Zatim, Nezavisna Država Hrvatska, totalitarna tvorevina Drugoga svjetskog rata, koja je pored Hrvatske obuhvaćala i Bosnu i Hercegovinu, u kojoj su, kao dio hrvatskog naroda ubrajani i muslimani koji su prozvani "cvijećem hrvatskog naroda".⁴¹ Neki autori pridavali su Bosni i Hercegovini dominantno hrvatsko etničko obilježje, napose Dominik Mandić u *Etničkoj povijesti Bosne i Hercegovine*. Obrađujući bosanskohercegovačko srednjovjekovlje, Mandić polazi od tvrdnje da su je Hrvati naselili pri dolasku na jug "polazeći iz svoje stare postojbine sjeveroistočno od Karpata" (str. 19.), "stanovnici Bosne i Hercegovine u srednjem vijeku bili (su) Hrvati" (str. 25.); "bosansko državno uređenje vjerna (je) slika staroga hrvatskoga državnoga poretka" (str. 63.); "arheološki nalazi srednjovjekovne Bosne i Hercegovine nose zapadne i hrvatske oznake" (str. 88.); "nije bilo Srba" (str. 128.); muslimani u Bosni potječu od "bivših bosansko-hercegovačkih Hrvata bogomilske vjere" (str. 267.); "današnji muslimani u Bosni i Hercegovini 95-97 % potječu od Hrvata i u njihovim žilama nema više od 3-5 % strane krvi; prema tome, b.h. muslimani krvno spadaju među najčišće Hrvate." (str. 342.); "među urođenim Hrvatima, katolicima i muslimanima, u BiH trajno (je) živjela svijest, da su oni Hrvati i upotrebljavalo se hrvatsko ime za narod, za jezik i za zemlju bosansku" (str. 348.); "Bosna i Hercegovina etnički su trajno ostale hrvatske zemlje" (str. 610.).

Sarajevski nadbiskup Josip Stadler iznosio je, početkom prošloga stoljeća, političke ciljeve u obliku sjedinjenja Bosne i Hercegovine s Hrvatskom, unutar Austro-Ugarske. Stadler je težio tome da katolicizam postane ideološka osnova općehrvatskog nacionalnog identiteta. Na Katoličkom kongresu u Zagrebu 1900. godine, na završnom kongresnom banketu održao je zdravicu, u kojoj je među najvažnije nacionalne ciljeve svrstao želju: "... da se Bosna i Hercegovina sjedini s materom zemljom".⁴² I prva politička organizacija bosanskohercegovačkih Hrvata, Hrvatska narodna zajednica, osnovana 1906. godine, također je zastupala stajalište o pripojenju Bosne i Hercegovine Hrvatskoj. O odnosu nadbiskupa Stadlera i Hrvatske narodne zajednice detaljno piše Luka Đaković u knjizi

41 Garde, *Život i smrt Jugoslavije*, str. 63.

42 Lovrenović, *Bosanski Hrvati*, str. 155.

Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata. Iako je bio jedan od suosnivača i inicijatora za osnivanje Hrvatske narodne zajednice, Stadler je kasnije optuživao Hrvatsku narodnu zajednicu da je u članstvo primila i muslimane (koji su se nacionalno izjašnjavali kao Hrvati), što se kosilo s njegovim zamislima da članom može biti samo Hrvat-katolik. Zbog toga i zbog sukoba s franjevcima (koji su mahom bili članovi Hrvatske narodne zajednice), Stadler je 1910. osnovao novu političku organizaciju, Hrvatsku katoličku udrugu.

Hrvati su do ovoga rata živjeli u svih 109 bosanskohercegovačkih općina. Prema popisu stanovništva iz 1991. godine apsolutno većinski narod bili su u 14 općina. Petina ih je živjela u pet najmnogoljudnijih općina (Mostar, Sarajevo, Banjaluka, Zenica i Tuzla).⁴³ Najprostranije i etnički najhomogenije hrvatsko područje u Bosni i Hercegovini činio je prostorni trokut Livno – Prozor – Ravno. Potom su slijedila područja središnje Bosne i Bosanske Posavine.⁴⁴ Iako ih je tri četvrtine živjelo u seoskim sredinama, prema navedenom popisu, Hrvati su bili najpismeniji narod u Bosni i Hercegovini.

Ante Valenta navodi osam različitih pravaca i "hrvatskih politika" u Bosni i Hercegovini koje su proizašle iz različitih situacija u kojima su se Hrvati našli: Hercegovci i dio Bosanaca, kojima je cilj bio stvaranje autonomne hrvatske jedinice; Hrvati iz srednje Bosne, koji su nastojali da se njihovi krajevi pripoje toj jedinici; Hrvati iz Sarajeva, koji su bili za suživot s Muslimanima; Hrvati iz Žepča, koji su nastojali da u muslimanskoj autonomnoj jedinici imaju svoju autonomnu jedinicu; Hrvati iz Usore, koji su se borili s Muslimanima za suživot s njima; Hrvati iz Tuzle, kojima je bilo isto kao onima u Usori; Hrvati u Bihaću, koji su se također borili za svoju autonomnu jedinicu unutar muslimanske autonomne jedinice, i Hrvati iz Posavine, koji su se borili za proširenje autonomije.⁴⁵

4.2. Muslimanski (Bošnjački) koncept

Za većinu Hrvata i Srba težnja za pripojenjem matičnim domovinama, odnosno stvaranje vlastitog nacionalnog entiteta, umanjivala je ili gotovo isključivala njihovu lojalnost i

43 O tome više u: Markotić, *Demografski slapovi na hrvatskim arhipelazima u moru muslimanske ili srpske većine u BiH*, u: *Herceg-Bosna ili ...*, str. 99.-111.

44 Isti, str. 105.

45 *Slobodna Dalmacija*, 22. veljače 1994., str. 8.

privrženost prema Bosni i Hercegovini. Za njih je Bosna i Hercegovina bila emocionalno upitna. S druge strane, Muslimani nisu imali matičnu domovinu te je Bosna i Hercegovina, i to jedinstvena, za njih značila pitanje opstanka. Iako su tek početkom sedamdesetih dobili nacionalno priznanje te se od tada zovu Muslimani, jačanje njihove nacionalne svijesti najizraženije i najintenzivnije bilo je upravo u ratnom razdoblju devedesetih godina.

Traganje za vlastitim podrijetlom i nedoumice vezane uz elemente i glavna obilježja etničke zajednice, kao što su kolektivno vlastito ime, mit o zajedničkim precima, zajednička povijesna sjećanja, elementi zajedničke kulture, povezanost s određenom domovinom, postali su prioritetnim zadaćama bošnjačkih ideologa i intelektualaca.⁴⁶ Enver Imamović navodi da su jedini autohtoni narod u Bosni i Hercegovini Bošnjaci,⁴⁷ da je njihov način života bio u uskoj vezi "s njihovom vjerom" pa ih stoga nisu mogle poraziti "križarske vojne koje su stoljećima prolazile da ih iskorijene". Ističe da su se "srednjovjekovni Bošnjani rijetko rasno miješali s drugim narodima, odnosno katolicima i pravoslavicima".⁴⁸ Za katolike i pravoslavce tvrdi da su se doselili u Bosnu te na temelju toga izvlači glavni zaključak koji dovodi do rješavanja bosanskohercegovačkog problema. Prema njegovu mišljenju apsurdno je "govoriti o konstitutivnosti nekoliko naroda u zemlji koja iza sebe ima hiljadugodišnju političku povijest, ... i što je najvažnije imala je svoj narod, a to su bili dobro znani Bošnjani ili Bosanci ... Kolika je konfuzija u vezi s tim pokazuje primjer da se konstitutivnim smatraju i oni Srbi i Hrvati koji su u Bosnu došli prije koju godinu ili koji se danas dosele, iako s Bosnom nemaju ama baš ništa."⁴⁹

Nacionalizam hrvatskih i srpskih ideologija pridonio je jačanju i homogenizaciji Muslimana. Stoga su se oni, pozivajući se na bogumilske korijene, pretvorili u nositelje bosanskohercegovačkog identiteta s isključivim pravom na Bosnu i Hercegovinu.

46 Adil Zulfirkarpašić ističe: "Katolička hijerarhija je naslijedila državu bosansku, ali ta tradicija bosanske države bila je vrlo jaka kod muslimanskog elementa, što se vidi iz niza različitih sukoba s otomanskom upravom. Jer, Bošnjaci muslimani uvijek se pozivaju na kraljevstvo bosansko i na svoje pravo na Bosnu ... mi smo se identificirali s turskom carevinom, jer je ona u to vrijeme bila u nevjerovatnom civilizacijskom usponu kao i zbog toga što smo s njom mogli pobijediti naše neprijatelje koji su stremili uništenju Bosne.", Zulfirkarpašić, Gotovac, Tripalo, Banac, *Okovana Bosna*, str. 39.

47 Imamović, *Porijeklo i pripadnost stanovništva Bosne i Hercegovine*, str. 45.

48 Isti, str. 48.

49 Isti, str. 114.

Oснаživanje vjerskog identiteta, kao najizraženijeg elementa u formiranju i homogeniziranju nacije, uz svesrdnu potporu drugih (muslimanskih) država, rezultiralo je činjenicom da su se u rat uključile mudžahedinske postrojbe, kojima je cilj bio "obrana vjere". Njihovo isključivo vezanje identiteta za vjeru, koje je naročito baštinila najjača politička organizacija Stranka demokratske akcije, rezultiralo je time da je smisao njihove državnosti bio sveden na egzistenciju islama i muslimana. Takav religijski ideal u Muslimana može se objasniti time da njihovo političko (ideološko) vodstvo nije imalo nikakav drugi politički niti ideološki uzor koji bi ih upućivao na neki drugi mit jači od religijskoga. Stoga je njihov nacionalizam uglavnom dominantno određen religijskom pripadnošću. Bošnjačka elita velikim je dijelom promišljala nacionalni identitet u obzoru primordijalnog i sakralnoga kôda.

Muslimanski vođa Alija Izetbegović napisao je u knjizi *Islamska deklaracija*⁵⁰ 1970. godine: "...islam (je) nekompatibilan s neislamskim sustavima. Između islamske vjere i neislamskih društvenih i političkih institucija ne može biti ni mira ni suživota."⁵¹ Njihove namjere temeljile su se na proširenju islamskog jugoslavenskog fundamentalizma koji se raspadom Jugoslavije preoblikovao u bošnjački nacionalizam. Iako su se Izetbegović i njegovi istomišljenici javno zalagali za multietničku državu, pod tim okriljem, postupno su uspjeli islamizirati medije, koji su propagirali isključivo muslimanski nacionalizam, islamizirati školstvo, promicati bošnjački jezik, u koji su se ugrađivale arapske i turske riječi, i na kraju stvoriti svoju vojsku i državna obilježja. Nacionalno podrijetlo tumačili su nasljedstvom od bogumila, autohtonog naroda koji je ispovijedao izvorno kršćanstvo, te su dolaskom osmanlijske vlasti prešli na islam. Negiralo se postojanje i Hrvata i Srba tvrdnjom da postoji jedan, bošnjački narod, s tri vjere.

U intervjuu beogradskom dvotjedniku *Intervju*, objavljenom u prosincu 1996., dr. Hasan Muratović izjavio je: "Ja sam Bošnjak muslimanske vjeroispovijesti. I Hrvati su također Bosanci katoličke vjeroispovijesti. Ovi ljudi koji se ovdje zovu Srbi su Bosanci pravoslavne vjeroispovijesti ... Mi smo ovdje autohtoni narod koji je primio različite religije.

50 O suđenju Aliji Izetbegoviću 1983. godine za *Islamsku deklaraciju*, preneseno iz: *Sarajevski proces. Suđenje muslimanskim intelektualcima 1983.*, stoji: "Tužiteljica koja je vršila istragu, i sama muslimanka, zapita ga: 'Kada u ovom tekstu govorite o milijardu muslimana u svijetu, podrazumijevate li i mene pod tim brojem?' Optuženi joj prezirivo odgovori 'Vi niste muslimanka, posebno ne Muslimanka s velikim M.'", Garde, *Život i smrt Jugoslavije*, str. 181.

51 Navedeno prema: Huntington, *Sukob civilizacija*, str. 331.

Ako idete u povijest Bosne i Hercegovine, ovdje su bili bogumili. Neke su doveli Turci, neki su došli u vrijeme socijalizma. Ovdje ima mnogo ljudi iz Vranja, iz Niša, iz Vojvodine, u Zenici u Sarajevu i svugdje, kao što ih ima u Kanadi, u Americi itd. Ali naš autohtoni narod smo mi Bošnjaci, mi, bivši bogumili, koji smo primili tri religije, ovisno o tomu tko je koju više forsirao."⁵²

U sprezi s islamskim ekstremističkim organizacijama, koje su u Bosni i Hercegovini djelovale većinom pod krinkom humanitarnih organizacija, nastojalo se oživotvoriti ideju o širenju islama prema Zapadu i povezivanju s drugim islamskim zemljama.

4.3. Srpski koncept

Težnje srpske političke elite bile su usmjerene na ostvarenje "vjekovnog srpskog sna" - svi Srbi u jednoj državi. Vođeni su *Načertanjima*,⁵³ Vukovim jezičnim tezama, *Memorandumom Srpske akademije nauka i umetnosti* i ostalim djelima i osobama, tvorcima ideologije o Velikoj Srbiji. Zagovarane su ideje ekskluzivne nacije, državne crkve i nacionalne države. Srpski ekstremni krugovi smatrali su da u Bosni i Hercegovini živi jedan narod, srpski, koji ima tri vjeroispovijesti. Oni su bili zagovornici teritorijalne podjele prema etničkim načelima, što su i nastojali oživotvoriti osnivanjem srpskih autonomnih oblasti.

Srbija je imala dominantan položaj na Balkanu, a budući da je veliki broj Srba živio izvan njezinih granica, temeljna ekspanzionistička politika i glavni vanjskopolitički zadatak bilo je ujedinjavanje svih Srba u jednu državu, te pretvaranje Južnih Slavena u Srbe. U službi takva programa posebno istaknuto mjesto u ideološkom smislu zauzimali su *Načertanija* napisana 1844. godine. U njima je Ilija Garašanin (1812. – 1874.) iznio plan za stvaranje Velike Srbije, u koju bi bile uključene sve zemlje za koje je smatrao da trebaju pripasti Srbiji, a iznio je i niz ideja kako druge narode pretvoriti u Srbe. Osnovu za takav plan vidio je u srpskom carstvu trinaestoga i četrnaestoga stoljeća te bogatoj i slavnoj srpskoj povijesti.

Srbi svi i svuda Vuka Stefanovića Karadžića (1787. – 1864.) objavljeno u *Korabljici za historiju, jezik i kulturu* djelo

⁵² *Hrvatska riječ*, br. 369., str. 6.

⁵³ Ilija Garašanin, sastavio je "Načertanja" i predao ih tadašnjem srpskom knezu "sa zadatkom da ono služi kao program po kome imaju da se upravljaju knez i njegova vlada u vođenju spoljne i nacionalne srpske politike", Žepić, *Enigma Bosna i Hercegovina*, str. 88.

je koje je utjecao na buduće srpske ideologe i političare. Njegova glavna ideja polazi od jezične osnove prema kojoj su svi oni koji govore štokavski Srbi, pri čemu se prema jeziku, odnosno govoru, određuje i etnička pripadnost.

Memorandum Srpske akademije nauka i umetnosti objavljen 1986. godine odredio je buduće događaje na području Jugoslavije. To je sustavno obnovljeni plan Velike Srbije u kojemu se govori o apatiji, ogorčenju i otuđenju naroda od nositelja poretka te o krizi koja može završiti i raspadom države. Stoga se, prema *Memorandumu*, Srpska akademija nauka i umetnosti smatrala obveznom, kao najstarija ustanova znanstvenog i kulturnog stvaralaštva, iznijeti svoja viđenja društvenog stanja, ali i pronaći izlaz iz takve situacije. *Memorandum* je pružio teorijsku osnovu i platformu za "dovršenje" srpske povijesti, jer prema njemu ta povijest nije sretno dovršena 1918. godine.

D. Conversi zaključuje da je srpski nacionalizam bio oblik etničkog secesionizma⁵⁴ zbog postojanja barem četiri karakteristike: izvršen je napad na legitimitet postojeće države; secesija je bila zasnovana na antiustavnoj platformi; naglašeno je etničko jedinstvo i identitet kao najviša vrijednost, koja dolazi prije države i građanske vrijednosti i važnija je od države i građanske vrijednosti; utvrđeno je postojanje organskog homogenoga srpskog identiteta, s težnjama k ostvarenju teritorijalnog ujedinjenja na etničkim osnovama.⁵⁵

Utjecaj Republike Hrvatske i samoorganiziranje Hrvata

U nizu primjedaba na politiku dr. Franje Tuđmana prema Bosni i Hercegovini⁵⁶ jesu i primjedbe o pregovorima koje je vodio sa Slobodanom Miloševićem o Bosni i Hercegovini, te napose o njihovim susretima u Karađorđevu i potom u Tikvešu, u proljeće 1991.

54 Conversi, Tko su bili secesionisti, Problem pogrešnog identiteta u ratovima u bivšoj Jugoslaviji, u: Europa i nacionalizam, Nacionalni identitet naspram nacionalnoj netrpeljivosti, str. 44.

55 Isti, str. 67.

56 U *The New Republic* pod naslovom Hrvatsvo, Ivo Banac o Tuđmanovoj je bosanskoj politici rekao: "Umjesto toga (da je Hrvatska stala uz bosansku vladu), Tuđman je promicao podjelu Bosne najmanje već od 1990., a 1992. uspostavio svoju paradržavu Herceg-Bosnu, što je Miloševiću samo olakšalo posao ... Oštar zaokret u hrvatskoj politici prema Bosni i Hercegovini i njena brza unutarnja demokratizacija imale bi ogromne posljedice za hitno rješenje bosanske krize, kao i šireg sukoba na Balkanu... S onu stranu rata i stagnacije Hrvatska bi mogla držati ključ mira u Bosni.", Aralica, *Što sam rekao o Bosni*, str. 131., ...135.

Osim službene politike prema Bosni i Hercegovini, kojoj je nositelj bio dr. Franjo Tuđman, kao predsjednik Republike Hrvatske i predsjednik vladajuće stranke, bilo je više smjerova alternativne, odnosno oporbene politike. U tu se skupinu mogu ubrojiti neki intelektualci,⁵⁷ dio političke oporbe i skupina "bosanskih franjevaca".

Stajalište Hrvatske demokratske zajednice prema Bosni i Hercegovini, počevši od izbora 1990. godine, što je kasnije postao i službeni stav državne politike, baziralo se na tezi da će, nasuprot velikosrpskim težnjama vezanim za Bosnu i Hercegovinu i teze o Velikoj Srbiji, hrvatski narod postaviti pitanje svojih povijesnih, etničkih i političkih prava u Bosni i Hercegovini.

Nasuprot tezama o namjeri hrvatske politike za podjelom Bosne i Hercegovine, ide u prilog činjenice da je Republika Hrvatska prva imala svog veleposlanika u Bosni i Hercegovini, da je prva priznala Bosnu i Hercegovinu, i posebno važna činjenica da su upravo glasovi Hrvata bili presudni na referendumu 1992. godine. U govoru povodom Dana državnosti kojega je održao 30. svibnja 1993. Tuđman je rekao i ovo: "Hrvatsko državno vodstvo, i ja osobno, preporučili smo bosanskohercegovačkim Hrvatima da se na referendumu izjasne za Bosnu i Hercegovinu kao samostalnu i suverenu državu."⁵⁸

Na Izetbegovićevu ponudu da Hrvati mogu proglasiti priključenje Zapadne Hercegovine Hrvatskoj, Tuđman kaže: "Ja sam bio taj koji je odbio taj prijedlog, vodeći računa o hrvatskim interesima u čitavoj Bosni i Hercegovini. Na toj crti potpisao sam i tajni sporazum o stvaranju konfederacije 14. rujna 1993. godine s Izetbegovićem. Nakon što je Izetbegović potpisao tajni sporazum sa mnom o konfederaciji, dva dana poslije toga sa Srbima je potpisao sporazum o podjeli Bosne i Hercegovine. Prema tome istodobno smo bili realisti, te nasuprot takvim tendencijama, i srpskim i muslimanskim, morali smo imati političko-državnu organizaciju koja će maksimalno zaštititi hrvatski narod u Bosni i Hercegovini i osigurati strateške interese hrvatske države. Stoga smo pomagali stvaranje i opstojnost Hrvatske Republike Herceg-Bosne. I da je nismo imali, ne bismo obranili hrvatska područja, najprije od srpske agresije, a danas ne bismo imali sporazum o federaciji i konfederaciji."⁵⁹

57 Skupina hrvatskih intelektualaca iz BiH o toj je temi napisala otvoreno pismo Tuđmanu, o tome više u Lovrenović, *Bosna kraj stoljeća*, str.157.-158.

58 Sančević, *Pogled u Bosnu*, str. 104.

59 *Isti*, str. 109.

5.1. Hrvatska Republika Herceg-Bosna

*Odluku o uspostavi Hrvatske zajednice Herceg-Bosne*⁶⁰ donijeli su 18. studenoga 1991. u Grudama legalno izabrani predstavnici hrvatskoga naroda iz 30 općina. Za predsjednika Zajednice izabran je Mate Boban. Kao razlozi osnivanja navedeni su agresija JNA i četnika, rušenje Republike Bosne i Hercegovine, što je neposredno dovelo do "ugroženosti hrvatskih etničkih i povijesnih prostora i interesa".⁶¹

Kao vrhovno tijelo obrane hrvatskog naroda 8. travnja 1992. formirano je Hrvatsko vijeće obrane, koje je od 15. svibnja funkcioniralo kao privremena izvršna i upravna vlast. Kroz Hrvatsko vijeće obrane, odnosno njegove odjele: obrane, unutarnjih poslova, pravosuđa i opće uprave, društvenih djelatnosti, gospodarstva i financija, regulirao se cjelokupni društveno-gospodarski život.

Potaknuti Owen-Stoltenbergovim mirovnim planom i prijedlogom donesenim 20. kolovoza 1993., temeljem kojeg bi se Bosna i Hercegovina ustrojila kao Unija triju republika, čelništvo Hrvatske zajednice Herceg-Bosne, 28. kolovoza, donijelo je *Odluku o uspostavi i proglašenju Hrvatske Republike Herceg-Bosne*. U članku 1. te *Odluke* istaknuto je, između ostaloga, da se Hrvatska zajednica Herceg-Bosna, uspostavlja i proglašava Hrvatskom Republikom Herceg-Bosnom. Da će teritorij Republike obuhvaćati teritorij Zajednice, da vlast proizlazi iz naroda i da mu pripada, da će zakonodavnu vlast obavljati Zastupnički dom Republike, izvršnu Vlada, a sudsku neovisni sudovi, da je predsjednik Republike vrhovni zapovjednik oružanih snaga, da će Republika imati grb, zastavu i himnu, te da će glavni grad biti Mostar. Predsjednik Vlade novoutemeljene Republike, dr. Jadranko Prlić, mjesec dana nakon proglašenja izjavio je: "Ovo je Vlada Hrvatske Republike Herceg-Bosne i mi se u svim elementima želimo ponašati i organizirati kao istinska država ... Ona je (Vlada) primjerena potrebama jedne države, a ne pokreta kako je to bio slučaj do sada."⁶²

Nakon proglašenja Hrvatske Republike Herceg-Bosne, kod reforme ratnog Predsjedništva Republike Bosne i

60 Zajednicu su činila područja na kojima su živjeli Hrvati kao većinski narod, i to: Jajce, Kreševo, Busovača, Vitez, Novi Travnik, Travnik, Kiseljak, Vareš, Kotor Varoš, Tomislavgrad, Livno, Kupres, Bugojno, Gornji Vakuf, Prozor, Konjic, Jablanica, Posušje, Mostar, Široki Brijeg, Grude, Ljubuški, Čitluk, Čapljina, Neum, Stolac i Ravno.

61 Odluka o uspostavi Hrvatske zajednice Herceg-Bosne, kopija izvornoga dokumenta.

62 *Hrvatska gruda*, broj 13., str. 4.

Hercegovine, Alija Izetbegović je 20. listopada 1993. opozvao s dužnosti hrvatske članove Predsjedništva Franju Borasa i Miru Lasića. Umjesto njih imenovao je Ivu Komšića i Stjepana Ključića, koji su više odgovarali njegovim planovima za unitarnu Bosnu i Hercegovinu. Osnajeni ulaskom u Predsjedništvo Hrvati iz onih dijelova Bosne i Hercegovine koji su ostali izvan granica Herceg-Bosne, održali su 6. veljače 1994. Sabor u Sarajevu. Na njemu je usvojena *Deklaracija* u kojoj su se sudionici pozivali na političku volju Hrvata, koju su iskazali na referendumu 1992. godine.

Kao odgovor na sarajevski Sabor, dva dana poslije, održan je Sabor Herceg-Bosne u Livnu. Na njemu se, pod pritiskom javnosti i pod utjecajem iz Republike Hrvatske, nastojalo omekšati dotadašnju politiku, što se napose odnosilo na Hrvate izvan Herceg-Bosne. U isto vrijeme rađene su pripreme za Washingtonske sporazume pa se u trebalo prilagoditi novonastalim situacijama radi poboljšavanja uvjeta za stvaranje saveza s Muslimanima. U tom je smislu ministar vanjskih poslova Republike Hrvatske, Mate Granić, koji je bio nazočan livanjskom Saboru, pozvao na uspostavu mira i prestanak sukoba između Hrvata i Muslimana. Granić je nastojao izgladiti konceptualne razlike među Hrvatima u Bosni i Hercegovini. Na livanjskom Saboru donijeta je *Deklaracija* u kojoj je istaknuto da je pravo hrvatskog naroda moguće ostvariti jedino kroz institucije Herceg-Bosne u Uniji triju republika Bosne i Hercegovine. Taj Sabor znakovit je i po ostavci Mate Bobana s čelne funkcije u Herceg-Bosni. Bio je to zaokret u hrvatskoj politici, a smjenom takozvane tvrde struje u bosanskohercegovačkoj Hrvatskoj demokratskoj zajednici nastojalo se popraviti tada već narušenu sliku o Hrvatima, koja je sve više dominirala u međunarodnim krugovima.

Intervencija međunarodne zajednice

Mnoge su pogrešne procjene međunarodne zajednice, predrasude, propusti, nedosljednosti i neangažiranje od početka Sjedinjenih Američkih Država,⁶³ davali dojam da ne postoji politička volja ili da se sudionici nisu mogli dogovoriti oko temeljnih pitanja.

63 Premda je u ljeto 1992. jedan od važnijih vanjskopolitičkih čimbenika u predizbornoj predsjedničkoj kampanji u SAD-u bilo pitanje Jugoslavije i rata koji je u njoj buktao. U pitanju Bosne i Hercegovine guverner Bill Clinton agresivnije se zalagao za intervenciju SAD-a i njezinih vojnih snaga nego Bush.

Prva misija međunarodne diplomacije u Jugoslaviji bila je krajem lipnja 1991. godine. U vrijeme rata u Sloveniji, u Luxemburgu se održavao Summit Europske zajednice, s kojega su sudionici doputovali u Jugoslaviju (Gianni de Michelis - Italija, Jaques Poos – Luxembourg i Hans van den Broek – Nizozemska), ponudivši jugoslavenskim stranama plan za razrješavanje predsjedničke krize, republičko odustajanje od proglašavanja nezavisnosti i povlačenje Jugoslavenske narodne armije u vojarnje.

Početkom srpnja 1991. u Haggu je počeo ministarski sastanak Europske zajednice o Jugoslaviji, na kojemu je prihvaćen Plan o slanju misije vojnih i civilnih promatrača u Jugoslaviju.

U rujnu je, u Haggu, počela raditi Mirovna konferencija Europske zajednice o Jugoslaviji, pod predsjedanjem lorda Petera Carringtona, bivšeg britanskog ministra vanjskih poslova i bivšeg glavnog tajnika NATO-a. Konferencija je zasjedala, s povremenim prekidima, od 7. rujna do 12. prosinca 1991. U njoj su sudjelovali svi predstavnici jugoslavenskih republika, Predsjedništvo i Savezno izvršno vijeće.

Na haškoj konferenciji, 16. listopada, predložena je ideja formiranja slobodne zajednice neovisnih republika, što je Srbija odbacila. Početkom studenog razmatrana je mogućnost da se prihvate republičke granice kao granice nove države. I taj je prijedlog odbijen, a Milošević je, tražeći očuvanje Jugoslavije, predložio da, ako dođe do njezina raspada, unutarnje granice treba ustrojiti prema etničkim načelima.

Na čelu sa Cyrusom Vancom, Vijeće sigurnosti Ujedinjenih naroda postupno je od Europske zajednice počelo preuzimati vođenje pregovora, ali i dalje je Carringtonu bilo prepušteno ravnjanje političkim pitanjima. Međunarodna je zajednica svojim (ne)djelovanjem pokazala da je raspad Jugoslavije dočekala nespemno. Vjerojatno u glavama mnogih diplomata još tada nije bila sazrela mogućnost za raspad Jugoslavije. Lord Owen naglašavao je da se slom Jugoslavije dogodio "preuranjeno" i "naglo". Europska zajednica i američka Bushova administracija, pored nespemnosti, nisu shvaćali da višenacionalna država, s prevlašću i dominacijom jedne od nacija, i uvođenjem višestranačja ne može opstati. Pojedini svjetski diplomati stajali su na obrani stava da Srbi i dalje trebaju ostati "žandari na Balkanu".⁶⁴

64 "Tako su ljudi iz Bushova State Departmenta James Baker, Brend Scowfort, Lawrence Eagleburger i Warren Zimmermann wilsonovo načelo prava na samoodređenje naroda sasvim bagatelizirali. Neki od

Predsjedatelj Konferencije o Jugoslaviji lord Carrington u prosincu 1991. iznio je nezadovoljstvo prema Europskoj zajednici te u tom smislu napose prema njegovu mišljenju "preuranjeno" priznanje Slovenije i Hrvatske, pri čemu je aludirao naročito na Njemačku.⁶⁵

Sredinom prosinca 1991. u Bruxellesu⁶⁶ je usvojena Deklaracija o Jugoslaviji, s odlukom da će Europska zajednica i zemlje članice priznati nezavisnost svih onih jugoslavenskih republika koje ispunjavaju određene uvjete. Odlučeno je da odgovor na zahtjev jugoslavenskih republika za međunarodnim priznanjem iznese Badinterova komisija.

6.1. Badinterova komisija

Zadaća Badinterove komisije⁶⁷ bila je proučiti ustave jugoslavenskih republika i temeljem toga predložiti mjere koje bi omogućile prestanak sukoba i međunarodno priznanje. Zaključci Komisije bili su: da Jugoslavija u procesu razdruživanja više nema pravni identitet; da republike međusobno razriješe probleme u nasljeđivanju države koji se u tom procesu mogu pojaviti, pridržavajući se načela i pravila međunarodnog prava, te da one republike koje to žele mogu formirati novu asocijaciju u kojoj bi postojale demokratske institucije prema njihovu izboru.

njih su čak kao diplomati imali i posebne poslovne interese (automobil Yugo, bankarska sudjelovanja itd.) s jugokomunističkim diktatorskim režimom. S druge pak strane britanski konzervativci, lord Peter Carrington, John Major, Malcolm Rifkind i lord David Owen koji nije konzervativac (ali koji pripada po svojim nazorima toj grupi), sudeći prema njihovom djelovanju i odnosima prema SRJ, bili su pristalice toga da velikosrbi ostanu kao žandari na Balkanu Ako gore spomenutima pribrojimo velikosrbofile jugoslavenofile, poput Francois Mitterranda, Boutros Boutros Ghaliya, Carla Bildta i Thorvalda Stoltenbrga itd., onda je lakše shvatiti zbog čega je dio 'međunarodne zajednice' bio bezuspješan u svojim pokušajima oko 'zaustavljanja' velikosrpske agresije i rata u BiH.", Sančević, *Pogled u Bosnu*, str. 131.

65 Mnogi su prigovarali tadašnjem njemačkom ministru vanjskih poslova Hansu Dietrichu Genscheru da pretjeruje u zaštitničkom odnosu prema Hrvatskoj i Hrvatima. Naime, nakon što su u proljeće 1991. Hrvatska i Slovenija proglasile neovisnost, u Europskoj zajednici postavilo se pitanje njihova priznanja. Dio europskih zemalja na čelu s Njemačkom bio je za priznanje, a drugi je dio smatrao to opasnom prijetnjom za mir.

66 Pred kraj 1991. godine Mirovna Konferencija o Jugoslaviji iz Hagga se preselila u Bruxelles.

67 Komisija se sastojala od predsjednika ustavnih sudova europskih zemalja, Francuske, Njemačke, Španjolske, Italije i Belgije, a nazvana je prema njezinu predsjedniku Robertu Badinteru iz Francuske.

Kada je, na prijedlog Predsjedništva, bosanskohercegovačka Skupština 15. listopada 1991. donijela Deklaraciju o suverenosti (srpski su predstavnici napustili Skupštinu) i tražila međunarodno priznanje,⁶⁸ napose od država Europske zajednice, Badinterova komisija nije dala pozitivno mišljenje o tom zahtjevu. Međunarodna zajednica uvjetovala je priznanje suverenosti Bosne i Hercegovine s prethodnim održavanjem referendumu. Nakon provedenog referenduma⁶⁹ Skupština Bosne i Hercegovine donijela je 3. ožujka 1992. *Deklaraciju o nezavisnosti Republike Bosne i Hercegovine*. Mjesec dana kasnije, 6. travnja, na temelju zahtjeva Predsjedništva, države članice Europske zajednice priznale su Bosnu i Hercegovinu. Sjedinjene Države to su učinile dan kasnije.

6.2. Cutileirov plan

Početak veljače 1992. u Sarajevo je doputovao lord Carrington. Sastanku 13. i 14. veljače, koji se odnosio na trenutnu političku i sigurnosnu situaciju u Bosni i Hercegovini, bili su nazočni, pored predstavnika Europske zajednice, u ime koje su pregovarali J. Cutileiro⁷⁰, T. Soares i M. Darwin, i predstavnici triju nacionalnih stranaka, Hrvatske demokratske zajednice BiH (M. Boban, I. Stanić i M. Lasić), Stranke demokratske akcije (A. Izetbegović, R. Mahmutćehajić i N. Kadić) i Srpske demokratske stranke (R. Karadžić, N. Koljević i M. Krajišnik). Drugoga dana razgovora sastanku su bili nazočni i članovi oporbe.

Nikakav dogovor nije postignut jer su tri bosanskohercegovačke strane imale različite stavove o državnoopravnom ustroju Bosne i Hercegovini. Srbi su tražili formiranje tri države od postojeće, Muslimani su tražili

68 U jednom od pisama koje je Carrington napisao, krajem 1991. godine, Hansu van den Broeku, tadašnjem predsjedniku Vijeća ministara vanjskih poslova EZ, stajalo je: "Isto tako postoji stvarna opasnost, a možda i vjerojatnost, da će i Bosna i Hercegovina proglasiti nezavisnost i zatražiti priznanje, što bi Srbima u toj republici, u kojoj se nalazi otprilike 100 000 vojnika JNA, od kojih su se neki tamo povukli iz Hrvatske, bilo potpuno neprihvatljivo. Milošević je nagovijestio da će u slučaju priznanja Hrvatske i Slovenije uslijediti vojna akcija. Ovo bi lako mogla biti iskra koja će zapaliti Bosnu i Hercegovinu ...", Owen, *Balkanska odiseja*, str. 411.

69 Na referendum o neovisnosti Bosne i Hercegovine, 29. veljače 1992., izašlo je ukupno 63,7 % upisanih birača, od kojih je 99,4 % glasovalo za neovisnost, što je 63,4 % od ukupnog broja glasača. Na područjima gdje je na vlasti bila Srpska demokratska stranka (SDS), dakle gdje su pretežito živjeli Srbi, referendum nije održan.

70 Jose Cutileiro, portugalski diplomat. U to je vrijeme predsjedavao Europske zajednice, rotacijom, bilo povjereno Portugalu.

unitarnu državu, a Hrvati federalno uređenje Bosne i Hercegovine.

Nastavak pregovora održan je u Lisabonu 21. i 22. veljače 1992. Dogovoreno je da će buduća Bosna i Hercegovina ostati u postojećim granicama i da će budući ustavni ustroj biti temeljen na nekoliko entiteta.

Slijedili su dogovori u Sarajevu 28. veljače i u Bruxellesu 7. i 8. ožujka. Bruxelški pregovori nisu doveli ni do kakvih pomaka jer ih je srpska strana naknadno odbila. Njima nije bio preciziran točan broj konstitutivnih jedinica, što je bila važna točka za sve tri strane.

Na sastanku u Sarajevu 16., 17. i 18. ožujka 1992. bila su usuglašena načela o ustavnopravnom ustroju s tri konstitutivne jedinice. Sporan je bio ponuđeni zemljovid, temeljen na apsolutnoj i relativnoj nacionalnoj većini za svaku općinu, nije bio prihvatljiv ni jednoj zainteresiranoj strani

Na susretu u Bruxellesu 30. i 31. ožujka pregovarači su uspjeli postići jedinstven stav prema kojem bi Bosna i Hercegovina bila sastavljena od tri konstitutivne jedinice, zasnovane na nacionalnom načelu, s nepromjenjivim granicama, a bili bi uvažavani i gospodarski i zemljopisni kriteriji.

Novi pregovarački susreti slijedili su u Sarajevu 10. travnja⁷¹ i Lisabonu 29. travnja 1992. Iako su susreti redovito zakazivani, djelotvornih pomaka nije bilo. Srbi su pojačavali napade upravo ohrabreni pasivnim stavom međunarodne zajednice.

6.3. Londonska konferencija

Smisao rada Konferencije o bivšoj Jugoslaviji, koja se održavala između 26. i 28. kolovoza 1992., na početku je dao lord Carrington,⁷² rekavši kako ona neće ponuditi rješenje, ali da će dati poticaj mirovnim pregovorima.⁷³

71 O susretu u Sarajevu, tadašnji hrvatski član Predsjedništva Franjo Boras napisao je: "Pri kraju razgovora s hrvatskom delegacijom obratio mi se lord Carrington sljedećim riječima: 'Gospodine Boras, ukoliko se ne dogovorite, mi ćemo vas pustiti da se međusobno poubijate, pa ćemo vam mi nametnuti svoja rješenja.'", Boras, *Kako je umirala Socijalistička Republika Bosna i Hercegovina*, str. 96.

72 Carrington je tada dao ostavku na mjesto predsjedavajućeg na Konferenciji o bivšoj Jugoslaviji, a to će učiniti i Cutiello.

73 Bosanskohercegovački tjednik *Dani* objavio je nekoliko ulomaka knjige *Najmračniji trenutak: Britanija i destrukcija Bosne*, autora Brendana Simmsa, profesora povijesti i međunarodnih odnosa Sveučilišta u Cambridgeu, koji se odnose na Londonsku konferenciju. *Dani*, br. 230., str. 10.

Konferencijom su predsjedavali glavni tajnik UN-a Boutros Ghali i britanski premijer John Major, uz suradnju ministra vanjskih poslova Douglasa Hurda. Premda su početni stavovi međunarodne zajednice koji su se odnosili na Bosnu i Hercegovinu bili isključivo takvi kao da je ona jedinstvena država i da ima jednu vladu, činjenica je da su za prihvaćanje bilo kakva dogovora bile potrebne tri strane, legitimirala je nešto sasvim drugo. Zbog raznih međunacionalnih razilaženja već tada je bosanskohercegovačka vlada bila sastavljena od nekoliko muslimanskih ministara i bilo je jasno da predstavlja samo Muslimane.

Na Londonskoj konferenciji usvojena su četiri dokumenta: Izjava o načelima (s naglaskom da nema nikakvih promjena granica silom i da unutar granica manjine trebaju uživati punu zaštitu); Akcijski program (da Londonska konferencija bude stalna sa strateškim odborom i šest radnih skupina, sa sjedištem u Ženevi); Izjava o Srbiji (osuđuje ju se zbog osvajačke politike i zahtijeva se da prestane sa sukobima i etničkim čišćenjem) i Izjava o Bosni i Hercegovini (koja osuđuje nasilje i teritorijalno osvajanje).⁷⁴

Uskoro je Londonska konferencija svoj rad vezan za nastojanja u uspostavi mira na području bivše Jugoslavije premjestila u Ženevu, a lorda Carringtona u ulozu predsjedatelja zamijenio je Cyrus Vance.

6.4. Vance-Owenov mirovni plan

Pod predsjedavanjem Cyrusa Vancea i Davida Owena ženevski pregovori trajali su od 3. rujna 1992. do 31. ožujka 1993. Radnom skupinom za Bosnu i Hercegovinu predsjedavao je finski diplomat Martti Ahtisaari. Ta Skupina odbacila je Cutielirov model kao neprihvatljiv, a Ahtisaari je iznio pet novih mogućih rješenja za Bosnu i Hercegovinu, koje je u ime Radne skupine ponudio Vanceu i Owenu.

Ahtisaarijevih pet prijedloga bilo je: centralizirana unitarna BiH; centralizirana federalna država sa znatnim funkcijama ostavljenih pokrajina, kojih bi bilo 4 do 10; labava federalna država od tri etničke jedinice, kojih dijelovi su zemljopisno nepovezani; labava federacija od tri etnički određene republike sa znatnom nezavisnošću, moguće čak i na sigurnosnom polju; islamska država sa srpskim područjem pripojenom SRJ i hrvatskim područjem pripojenim RH.

⁷⁴ Rotim, *Obrana Herceg-Bosne, I.*, str. 320., 321.

Drugo ponuđeno rješenje bilo je najpovoljnije i kao takvo oblikovalo se u Vance-Owenov plan. Sporazumom postignutim u Ženevi 30. siječnja 1993. predviđena je decentralizacija države na pokrajine s tri konstitutivna naroda i skupinom ostalih. Sva važna pitanja, za svaki od konstitutivnih naroda, bila bi regulirana ustavom. Pokrajine i središnja vlast imale bi demokratski izabrana zakonodavna tijela i predsjedništvo sastavljeno od tri izabrana predstavnika konstitutivnih naroda. Država bi bila demilitarizirana, a ljudska prava zajamčena ustavom. Uveo bi se institut međunarodnog nadzora koji bi postojao sve dok se sve tri konstitutivne jedinice ne bi izjasnile konsenzusom. Zemljovidom, koji je bio najproblematičniji dio plana, predviđalo se razgraničavanje strukture deset pokrajina, čime bi se ponovno uspostavila Bosna i Hercegovina. Pored etničkih, uvažavali bi se i prometni, gospodarski, kulturno-znanstveni i drugi kriteriji. Pokrajine bi se nazivale prema sjedištima, odnosno gradovima u kojima bi bilo njihovo sjedište. Za svaki narod bile bi predviđene po tri pokrajine. Hrvatima bi pripale pokrajine Mostar, Odžak i Travnik; Muslimanima, Bihać, Tuzla i Zenica; Srbima, Banja Luka, Bijeljina i Nevesinje. Sarajevo bi, kao glavni grad, imalo posebni status. Prema Vance-Owenovu planu, u hrvatskim pokrajinama živjelo bi 23 %, u muslimanskim 39 % a u srpskim 26 % stanovništva. U hrvatskim pokrajinama živjelo bi 62 % Hrvata, u muslimanskim 19 %, u srpskim 11 %, a u Sarajevu bi živjelo 8 % Hrvata od njihova ukupnog broja. Od ukupnog broja Muslimana, u muslimanskim pokrajinama bilo bi ih 56 %, u hrvatskim 17 %, u srpskim 13 %, a u Sarajevu bi ih bilo 14 %. Srpske pokrajine imale bi 51 % Srba, u muslimanskim bi ih pokrajinama bilo 26 %, u hrvatskim 12 %, a u Sarajevu bi bilo 11 % Srba.⁷⁵

Mate Boban, glavni pregovarač hrvatskog izaslanstva, potpisao je Vance-Owenov plan početkom siječnja 1993. u Ženevi. Sporazum o prijelaznim odredbama, zajedno s izmijenjenim zemljovidom, potpisao je kasnije u New Yorku. Muslimanima je zemljovid bio sporan te je Alija Izetbegović imao primjedbu na teritorijalnu raspodjelu, koja je prema njegovu mišljenju bila u korist Srba, a na štetu Muslimana. Prema zemljovidu koji je bio ponuđen 2. siječnja 1993., Srbi bi se morali povući s gotovo 40 % osvojenog teritorija, što im nikako nije odgovaralo. Na zemljovidu su načinjeni određeni ustupci te su se, prema njima, Srbi trebali povući s 38,6 % teritorija, premda su tada nadzirali 70 % cijele Bosne i

⁷⁵ Boras, Kako je umirala Socijalistička Republika Bosna i Hercegovina, str. 119., 120.

Hercegovine. Nakon dugih natezanja, Radovan Karadžić prihvatio je zemljovid, a pod pritiskom međunarodne zajednice i na Miloševićev nagovor, potpisao ga je u Ateni.⁷⁶

Budući da su se pregovori u međuvremenu premjestili u New York, u zgradu Ujedinjenih naroda, 25. ožujka 1993. godine Alija Izetbegović svoj je potpis uvjetovao izjavom, koja će biti uobličena kao *Dodatak V., Izvješću glavnog tajnika*. Tim *Dodatkom V.*, poništavao bi se njegov potpis ako Srbi ne potpišu Plan u prihvatljivom roku ili ako međunarodna zajednica ne poduzme učinkovite mjere za provedbu, a i u slučaju ako se nastavi agresija.

Za hrvatsku stranu, Vance-Owenov plan, bio je najveće postignuće do tada i u teritorijalnom i političkom smislu.

Nakon što su Srbi odbili Plan, u Bruxellesu je Warren Christopher, državni tajnik SAD-a, izjavio da je Vance-Owenov plan propao. Christopher je već 18. svibnja pred američkim Senatom izložio novu američku politiku suzdržanosti prema Bosni i Hercegovini, naglasivši da je to europski problem.

6.5. Owen-Stoltenbergovo mirovno posredništvo

Slijedilo je Owen-Stoltenbergovo mirovno posredništvo kojim je federalni pokrajinski ustroj, predviđen Vance-Owenovim planom, pretvoren u konfederalni model. Čvrsti u namjeri da sami neće učiniti prvi korak u poništavanju Vance-Owenova mirovnog plana, Owen i Stoltenberg⁷⁷ čekali su da prvi korak učine predstavnici sukobljenih strana. U tom smislu Srbi i Hrvati ponudili su prijedlog novoga zemljovida, o čemu je posvjedočio lord Owen: "Nije to bio ni naš zemljovid, niti naš plan, te je bilo važno da bude jasno da je potekao od Srba i Hrvata. Naš je zadatak bio provjeriti može li se on razviti tako da bude prihvatljiv predsjedniku Izetbegoviću."⁷⁸

U Ženevi su se 15. i 16. lipnja 1993. na poziv Owena i Stoltenberga sastali Milošević, Tuđman, Bulatović, Izetbegović, Karadžić i Boban. Taj susret urodio je konačnim prijedlogom pod nazivom Unija triju republika. Navedeni prijedlog, kako je i sam Owen potvrdio, rezultat je srpsko-hrvatskih dogovora i nije odgovarao muslimanskoj strani. Oni su svoje nezadovoljstvo iskazali početnim

⁷⁶ Nakon sastanka u Ateni Vance se povlači, a umjesto njega dolazi Thorvald Stoltenberg.

⁷⁷ Thorvald Stoltenberg – norveški ministar vanjskih poslova, 2. travnja 1993. prihvatio je ponudu Glavnog tajnika UN-a da zamjeni Cyrusa Vancea.

⁷⁸ Owen, *Blakanska odiseja*, str. 235.

nesudjelovanjem na pregovorima, a kasnije brojnim primjedbama koje su se odnosile na neprihvatanje 23 % teritorija, koliko bi im, prema takvoj podjeli, pripalo. Prema prijedlogu, Unija triju republika, kao što sam naziv kaže, sastojala bi se od tri republike, koje bi bile podijeljene u pet područja: dva hrvatska, dva muslimanska i jedno nedjeljivo, srpsko područje.

Da bi s tijekom i sadržajima pregovora upoznali zemlje članice Europske unije, Owen i Stoltenberg sastali su se 22. lipnja 1993. u Copenhagenu s dvanaestoricom ministara vanjskih poslova, nakon čega su dobili potporu i povjerenje za nastavak pregovora. Dan kasnije u Ženevi, nakon sastanka na kojemu su sudjelovali Milošević, Tuđman i Bulatović, proizašlo je devet ustavnih načela, koja su izložena sedmorici nazočnih članova Predsjedništva⁷⁹ (trojici Srba, trojici Hrvata i jednom⁸⁰ Muslimanu). U navedenim načelima važna je promjena u odnosu na Vance-Owenov prijedlog mirovnoga plana bila je ta da se Bosna i Hercegovina navodila kao konfederacija sačinjena od republika, a njihov bi međusobni suodnos bio temeljen na ugovoru. Izmjena u tome planu bila je i u tome što je predviđao postojanje srpskog koridora kroz bosansku Posavinu.

Ogromni naponi vezani uz ove pregovore uloženi su i u pronalaženje rješenja za muslimansku republiku. Nakon susreta s Miloševićem i Tuđmanom, Owen i Stoltenberg dobili su njihov pristanak da republika koja će biti pod Muslimanskom kontrolom dobije 30 % teritorija. Razrađivanje plana i razgraničavanje zemljovida trajalo je od 26. srpnja do 20. kolovoza, kada su se pored navedenih ustavnih načela uspjele postići prijelazne odredbe i vojni dio, koji su potpisali zapovjednici triju strana. Sporna i teško uskladiva pitanja bila su ona koja su se odnosila na teritorijalna razgraničenja.

6.5.1. Plan s 'Invinciblea'

Da bi se riješile nastale nesuglasice, 20. rujna 1993. na britanskom nosaču zrakoplova *Invincible*, koji je plovio u međunarodnim vodama Jadranskog mora, učinjeni su

⁷⁹ Izetbegović i Ganić nisu bili na ženevskim pregovorima. O tome više u Owen, *Balkanska odiseja*, str. 238., 239.

⁸⁰ Muslimanski predstavnik bio je Fikret Abdić. Zbog neslaganja s Izetbegovićevim otezanjima i nejasnim stavovima, Owen je podržavao Abdića i njegovu tvorevinu Autonomnu pokrajinu Zapadnu Bosnu, koju je on, zajedno sa svojim istomišljenicima, oformio ne poštujući Vladu u Sarajevu.

određeni pomaci u rješavanju spornih pitanja. Iako su izaslanstva zaraćenih strana iznosila svoje stavove i prijedloge, na *Invisibleu* nije ništa potpisano, ali usuglašena su određena pitanja koja će biti tretirana kao temelj za daljnje pregovore.

Na *Invisibleu* je postignut dogovor za muslimanski pristup moru tako da im se hrvatska luka Ploče iznajmi na 99 godina. Dodatni ustupak Muslimanima učinili su Srbi, ponudivši im 0,3 % teritorija na rijeci Drini u istočnoj Bosni. Ponuđene ustupke Alija Izetbegović nije potpisao, a Tuđman je, nakon susreta, izjavio kako ga se od svega "dojmio jedino nosač zrakoplova".⁸¹ Odbacivanjem prijedloga donesena na *Invincibleu* od Skupštine BiH, a njegovim prihvaćanjem od parlamenata bosanskohercegovačkih Hrvata i Srba, bilo je jasno da će za zadovoljenja svih strana biti potrebno još mnogo vremena.

6.5.2. Plan akcije Europske unije

Slijedila je inicijativa Europske unije⁸² za obnavljanjem pregovora temeljenih na dogovorima koji su postignuti na *Invincibleu*. Unatoč žestokim muslimansko-hrvatskim borbama, u Ženevi su 18. studenog 1993., na prijedlog francusko-njemačke inicijative i njihovih ministara vanjskih poslova Juppea i Kinkela, održani odvojeni sastanci sa Silajdžićem, Karadžićem i Bobanom. Plan akcije Europske unije, kako je nazvana navedena inicijativa, nastojao je svoje težište prenijeti na područje cijele bivše Jugoslavije, a ne samo na područje Bosne i Hercegovine. Taj je prijedlog bio baziran na zadovoljenju Muslimana. Odbijanjem Cutielirova plana, odugovlačenjem oko potpisivanja Vance-Owenova plana i odbijanjem prijedloga s *Invinciblea*, bilo je jasno da njihove ambicije nisu zadovoljene. Dawid Owen to je komentirao: "Želimo li da Muslimani prihvate bilo kakav Plan akcije Europske unije, neka ih vanjska vlada mora u to uvjeriti."⁸³ Aludirao je na Sjedinjene Države, koje još uvijek nisu imale interes za prihvaćanje takve vrste odgovornosti.

U Luxemburgu je 22. studenog 1993. održan sastanak Vijeća ministara vanjskih poslova Europske unije, na kojemu su, pored usvajanja Humanitarnog plana akcije, bila

81 Owen, *Balkanska odiseja*, str. 265.

82 Europska zajednica 1. studenog 1993. postaje Europska unija.

83 Owen, *Balkanska odiseja*, str. 281.

razmatrana i politička pitanja. Slijedio je Ženevski sastanak 29. studenoga na kojemu su sve tri strane iscrpno upoznate sa stajalištem Europske unije.

S obzirom da su se Srbi i Hrvati uspjeli sporazumjeti oko pitanja međusobnih granica, slijedom čega bi Hrvatima pripalo 17,5 % teritorija, glavna zadaća Owena i Stoltenberga bila je postizanje 33,3 % teritorija za muslimansku republiku. U Bruxellesu je 22. prosinca 1993. postignut dogovor prema kojemu bi muslimanskoj republici pripalo 33,5 % teritorija, hrvatskoj 17,5 % a srpskoj 49 % teritorija. Navedeni dogovor bio je trenutak u kojem je začeta konačna podjela bosanskohercegovačkog teritorija na 49 % Srbima i 51 % Hrvatima i Muslimanima.

Nezadovoljan rezultatima pregovora i pod pritiskom javnosti da je prosrpski naklonjen, u veljači 1994. Europski je parlament zatražio razrješenje Davida Owena kao posrednika i predstavnika Europske unije u mirovnim procesima. Tim činom prestalo je i posredništvo dvojca Owena i Stoltenberga, a na scenu su aktivno stupile Sjedinjene Američke Države.

Washingtonski sporazumi

Na inicijativu njemačke, ovaj put i američke diplomacije, usklađeni su hrvatsko muslimanski odnosi. Premda je američka administracija pratila događaje koji su se zbivali u Bosni i Hercegovini, aktivno se uključuje tek početkom 1994. s glavnim predstavnikom i pregovaračem Charlesom Redmanom.

Konačnom Washingtonskom sporazumu prethodio je niz susreta. Početkom siječnja 1994., iz susreta Tuđman i Izetbegović, u Bonnu, proizašao je sporazum pod nazivom *Ugovorni sporazum o uspostavljanju trajnog i cjelovitog mira između hrvatskog i bošnjačko-muslimanskog naroda u BiH i o osnovama daljnjeg zajedničkog života*. Slijedili su susreti predstavnika dviju diplomacija, tijekom veljače, u Frankfurtu, a washingtonski susreti potrajali su od 26. veljače do 1. ožujka 1994.⁸⁴

Srpska strana nije pretjerano reagirala na navedene susrete i dogovore, a Milošević je, nakon susreta s Redmanom, u Beogradu, izjavio da muslimansko-hrvatski

⁸⁴ U izaslanstvu Bosne i Hercegovine u pregovorima su sudjelovali: Haris Silajdžić, Ivo Komšić, Miro Lazović i Muhamed Šaćirbegović, a na hrvatskoj strani: Mate Granić, Krešimir Zubak i Mile Akmadžić.

sporazum Srbima ne "predstavlja problem sve dok ne ugrožava njihove interese".⁸⁵

Konačni sporazum o Ustavu Federacije Bosne i Hercegovine, na kojemu su, u američkom veleposlanstvu u Beču, pored američkih stručnjaka, radile i ekspertne skupine hrvatskih i muslimanskih predstavnika, postignut je 13. ožujka 1994. Potpisivanje je obavljeno u Washingtonu 18. ožujka 1994. pod predsjedavanjem američkoga predsjednika Billa Clintona. U ime hrvatskog naroda potpise na postignute sporazume stavili su Franjo Tuđman i Krešimir Zubak, u ime muslimanskog (bošnjačkog⁸⁶) Alija Izetbegović i Haris Silajdžić.

Potpisom na *Izjavu o nacrtu Ustava* potvrđen je tekst *Ustava Federacije Bosne i Hercegovine*, kao i dogovor, postignut u Splitu 12. ožujka 1994., o vojnoj suradnji između Federacije i Republike Hrvatske.

Skupština Republike Bosne i Hercegovine usvojila je 30. ožujka 1994. predloženi tekst Ustava Federacije Bosne i Hercegovine. Međutim, jedini učinjeni posao na kasnijim zasjedanjima bio je izbor predsjednika. Bio je to, prema predviđenom redosljedu rotiranja, Hrvat Krešimir Zubak i potpredsjednik Federacije Bošnjak Ejup Ganić. Vlada Federacije nije izabrana. Na područjima Federacije koja su bila pod kontrolom Armije BiH nastavila je djelovati bošnjačka Vlada Republike Bosne i Hercegovine, a na područjima koje je kontroliralo Hrvatsko vijeće obrane, djelovala je Vlada Hrvatske Republike Herceg-Bosne.

Kontaktna skupina i podjela 51:49

Ulogu Međunarodne konferencije o bivšoj Jugoslaviji preuzela je Kontaktna skupina, sastavljena od predstavnika Sjedinjenih Američkih Država, Rusije, Velike Britanije, Francuske i Njemačke.⁸⁷

Poslije potpisanih sporazuma između Bošnjaka i Hrvata, u Washingtonu, na dnevni red došlo je pronalaženje novog rješenja koje bi uključivalo i treću, srpsku stranu. Konačni prijedlog razgraničenja načinjen je 5. srpnja na ministarskom sastanku zemalja članica Kontaktne skupine u Ženevi. Zemljovid podjele 51 % Federaciji i 49 % Srbima, predstavljen je trima stranama 6. srpnja 1994., kada su ga one podržale. Uz određene primjedbe na zemljovid,

⁸⁵ Owen, *Balkanska odiseja*, str. 323.

⁸⁶ Muslimani tada svoje nacionalno ime mijenjaju u ime Bošnjaci.

⁸⁷ Velika Britanija, Francuska i Njemačka u Kontaktnoj skupini bile su u svojstvu članica Međunarodne konferencije o bivšoj Jugoslaviji.

Radovan Karadžić postavio je pitanje opstojnosti Republike Srpske, jasno rekavši da, što se njih tiče, sve ovisi o tome.⁸⁸

Ponuđeni je plan Kontaktna skupina tretirana ultimativno. Prema njemu, gradovi Sarajevo i Mostar potpali bi pod zaštitu međunarodne zajednice, Sarajevo pod zaštitu Ujedinjenih naroda, a Mostar pod zaštitu Europske unije. Predstavnici Federacije, Bošnjaci i Hrvati, plan su, nakon glasovanja na zajedničkoj sjednici Skupštine BiH i Federacije, prihvatili, a Srbi su se izjasnili protiv plana.

Daytonski sporazum

Nakon četverogodišnjeg rata postignut je Daytonski mirovni sporazum. Dogovorena je uspostava Bosne i Hercegovine, kao državnog okvira dvaju entiteta, u Washingtonu 18. ožujka 1994. uspostavljene Federacije BiH, i Republike Srpske uspostavljene u Daytonu.

Za posebnog izaslanika u mirovnim pregovorima, predsjednik SAD Bill Clinton imenovao je Richarda Holbrooka, pomoćnika državnog tajnika. Diplomatski napori koji su prethodili Daytonskom sporazumu temeljili su se na pokušajima usuglašavanja stavova triju zaraćenih strana te europskih i američkih interesa. Početkom kolovoza, Holbrook je posjetio Zagreb, Beograd i Sarajevo, da bi najavio regionalni pristup rješavanju sukoba u Bosni i Hercegovini.

9.1. Ženevska Temeljna načela

Prvi konkretni pomaci u preddaytonskim pregovorima postignuti su u Ženevi, gdje su se 7. rujna 1995. godine na razini ministara vanjskih polova Bosne i Hercegovine, Hrvatske i Jugoslavije i članova Kontaktna skupine uspjela postići i potpisati Temeljna načela. Precizirano je pravno postojanje Bosne i Hercegovine, s dva entiteta: Federacijom BiH (51 % teritorija) uspostavljenom Washingtonskim sporazumima, i Republikom Srpskom (49 % teritorija). Bosna i Hercegovina zadržala bi svoj suverenitet i legalitet u postojećim, prijeratnim granicama. Odnose između države i entiteta trebalo je tek definirati, a entitetima bi bio omogućen posebni specijalni odnos sa susjednim državama. Dodaci Temeljnim načelima usuglašeni su u New Yorku⁸⁹ potkraj

⁸⁸ Owen, *Balkanska odiseja*, str. 342.

⁸⁹ Ti pregovori održani su 26. rujna, pod predsjedanjem Richarda Holbrooka i Carla Bildta, koji će postati prvim visokim predstavnikom za

rujna. Odnosili su se na obveze entiteta u poštivanju međunarodnih obveza države, osim financijskih obveza jednog entiteta koje bi nastale bez pristanka drugoga, o izborima koji se trebaju održati u oba entiteta, o zaštiti ljudskih prava i o institucionalnoj strukturi Bosne i Hercegovine, koju će činiti parlament, predsjedništvo, vlada i ustavni sud, uz jamstvo zastupljenosti svakog konstitutivnog entiteta u Bosni i Hercegovini.

Nakon što je obustava vatre stupila na snagu, 12. listopada, obavljene su posljednje pripreme za konferenciju, koja je u vojnoj bazi u Daytonu, država Ohio, počela raditi 1. studenoga 1995.

9.2. Opći okvirni sporazum za mir

Pod predsjedanjem američkoga državnoga tajnika Warrena Christophera, u Daytonu su počeli pregovori o postizanju mira u Bosni i Hercegovini, ali i u njezinu okružju. Pored predstavnika Kontaktne skupine, u američkoj vojnoj bazi nazočna su bila tri nacionalna izaslanstava sa čelnicima: Tuđmanom, Izetbegovićem i Miloševićem. U ime američke diplomacije pregovarao je Richard Holbrook.

Opći okvirni sporazum za mir u Bosni i Hercegovini parafiran je, zajedno s dodacima, 21. studenoga 1995. u Daytonu. Unatoč nesuglasicama koje su se odnosile na pojedine dijelove *Sporazuma*, pod pokroviteljstvom Kontaktne skupine u Parizu su 14. prosinca 1995. potpisani *Okvirni sporazum za mir* i njegovi aneksi. *Sporazum* su supotpisali: američki državni tajnik Warren Christopher, podtajnik Richard Holbrooke, izaslanik Europske unije Carl Bildt, ruski predstavnik Igor Ivanov te predstavnici Velike Britanije, Francuske i Njemačke u ime država članica Kontaktne skupine.

9.3. Hrvati nakon Dayton

Od 17,3 % Hrvata, koliko ih je bilo nakon popisa 1991. godine, prema podacima Katoličke crkve, danas ih je oko 10 % ili 400 000. Hrvati su prema neovisnom istraživanju informativne agencije SAD-a, United States Information

Bosnu i Hercegovinu, nakon potpisanog Daytonskog mirovnog sporazuma.

Agency, najbrojnije žrtve rata u Bosni i Hercegovini.⁹⁰ Prema navedenom istraživanju neposredne fizičke posljedice sukoba pretrpjelo je 42 % Hrvata, a takve je posljedice pretrpjelo 15 % Bošnjaka i 13 % Srba. Razlozi mirnodopskog iseljavanja Hrvata iz Bosne i Hercegovine potkrepljuju tvrdnju da su upravo oni najmanje zadovoljni Daytonskim mirovnim sporazumom. Mnogobrojni su primjeri koji govore o neravnopravnom položaju Hrvata u Bosni i Hercegovini. Počevši od dvoentitetske države u kojoj Srbi imaju samostalan entitet, a drugi (Federaciju BiH) dijele Bošnjaci i Hrvati. Hrvati su u Federaciji utopljeni u bošnjačkoj većini. To se očituje na raznim primjerima, među kojima je i primjer Federalne TV koja je u stvarnosti bošnjačka televizija (na njoj se ne govori hrvatski jezik, ne gledaju se sadržaji koji bi odgovarali hrvatskom gledateljstvu u kulturnom, vjerskom i svjetonazorskom smislu). Od ukupnog broja smijenjenih dužnosnika Visoki je predstavnik smijenio najviše hrvatskih dužnosnika. Slučaj Hercegovačke banke, kada SFOR-ove "sigurnosne" snage ulaze tenkom u banku, samo je jedan od primjera demonstracije sile nad hrvatskim ustanovama i jedinstven primjer u svijetu za rješavanje bankarskih nepravilnosti. Federacija je postala legalni okvir za neravnopravnost Hrvata.

Zaključak

Brojnim mirovnim pregovorima međunarodni posrednici pokušavali su zaustaviti rat u Bosni i Hercegovini. Početak procesa njegova zaustavljanja pokrenule su Sjedinjene Države, najprije uspjehom u hrvatsko-bošnjačkim pregovorima, koji su okončani Washingtonskim sporazumima 1994. godine, zatim i konačnim mirom postignutim u Daytonu. Poslije potpisivanja Daytonskog mirovnoga sporazuma sukobi su prestali, vojne su snage stavljene pod nadzor, uspostavljena je shema institucija i političkih struktura prijeko potrebnih za uspostavu demokracije i početak procesa oporavka i tranzicije. Daytonski sporazum dokument je pun kompromisa i političkih ucjena, a potpisali su ga čelnici zaraćenih strana.

Upravo zato što nema osnovne državne ideje (osjećaja zajedništva) koja bi bila čimbenikom unutarnje kohezije, a kojoj je temelj zajednički identitet, Bosna i Hercegovina uvijek opstaje isključivo kao međunarodno rješenje.

⁹⁰ Preneseno iz: Žepić, *Enigma Bosna i Hercegovina*, str. 37.

LITERATURA, IZVORI I DOKUMENTI

I. Literatura:

1. Anderson, B. (1990) Nacija: zamišljena zajednica. Razmatranje o porijeklu i širenju nacionalizma, Zagreb: Školska knjiga.
2. Aralica, I. (1995) Što sam rekao o Bosni, Zagreb: Naklada P. I. P. Pavičić.
3. Bakšić, M. (1994) Uloga i mjesto Hrvata islamske vjere, Zagreb: Hrvatski informativni centar.
4. Banac, I. (1988) Nacionalno pitanje u Jugoslaviji, Zagreb: Globus.
5. Banac, I. (1994) Cijena Bosne, Zagreb: Europa danas.
6. Begić, K. (1997) Bosna i Hercegovina od Vanceove misije do Daytonskog sporazuma, Sarajevo: Bosanska knjiga.
7. Bilandžić, D. (1999) Hrvatska moderna povijest, Zagreb: Golden marketing.
8. Bobetko, J. (1996) Sve moje bitke, Zagreb: Janko Bobetko.
9. Boras, F. (2002) Kako je umirala Socijalistička Republika Bosna i Hercegovina, Mostar: Slobodan Praljak.
10. Brkić, M. (1995) Prinosi hrvatstvu Bosne i Hercegovine, Mostar: PCC Međugorje.
11. Čačić-Kumpes, J. (ur.) (1999) Kultura, etničnost, identitet, Zagreb: Institut za migracije i narodnosti – Naklada Jesenski i Turk.
12. Čakić, A. (1996) Križni put Hrvata srednje Bosne 1992.-1994., Busovača.
13. Čičak-Chand, R i Kumpes, J. (ur.) (1998) Etničnost, nacija identitet: Hrvatska i Europa, Zagreb: Institut za migracije i narodnosti.
14. Čović, B. (1991) Izvori velikosrpske agresije, Zagreb: August Cesarec.
15. Ćorić, Š. Š. (1995) Hercegovci Hrvati Hercegovine, mitovi, predrasude, zbilja, Zagreb: Pegaz.

16. Đaković, L. (1985) Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata, Zagreb: Globus.
17. Garde, P. (1996) Život i smrt Jugoslavije, Zagreb: Ceres – Ziral.
18. Gellner, E. (1998) Nacije i nacionalizam, Zagreb: Politička kultura.
19. Glubović, Z. (1999) Ja i Drugi. Antropološka istraživanja individualnog i kolektivnog identiteta, Beograd: Republika.
20. Graovac, I. i Fleck, H. G. (ur.) (2001) Dijalog povjesničara – istoričara, 4., Cipek, T. Oblikovanje hrvatskog nacionalnog identiteta. Primordijalni identitetski kod u ranoj hrvatskoj političkoj misli, (59.-75.) Zagreb: Friedrich Naumann Stiftung.
21. Graovac, I. i Fleck, H. G. (ur.) (2000) Dijalog povjesničara – istoričara, 2., Cipek, T. Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca – ancijem regimé, (290.-305.) Zagreb: Friedrich Naumann Stiftung.
22. Graovac, I. i Fleck, H. G. (2003) (ur.) Dijalog povjesničara – istoričara, 7., Korunić, P. Etnički i nacionalni identitet u Hrvatskoj u 19. stoljeću – i izgradnja modernih zajednica, (49.-68.), Zagreb: Friedrich Naumann Stiftung.
23. Grbin, M. i Hodge, C. (ur.) (2000) Europa i Nacionalizam: nacionalni identitet naspram nacionalnoj netrpeljivosti, Conversi, D. Tko su bili secesionisti: problem pogrešnog identiteta u ratovima u bivšoj Jugoslaviji, (43.-67.) Zagreb, Durieux.
24. Gross, M. (2000) Izvorno pravštvo, Zagreb: Golden marketing.
25. Haralambos, M. (2002) Sociologija: teme i perspektive, Zagreb: Golden marketing.
26. Hobsbawm, E. J. (1993) Nacije i nacionalizam: program, mit, stvarnost, Zagreb: Novi liber.
27. Hofbauer, H. (2001) Balkanski rat-razaranja Jugoslavije1991.-1999., Beograd: Filip Višnjić.
28. Huntington, S. P (1998) Sukob civilizacija, Zagreb: Izvori.

29. Imamović, E. (1998) Porijeklo i pripadnost stanovništva Bosne i Hercegovine, Sarajevo: Art 7.
30. Ivanković, N. (2003) Krvava zemlja, o ratu u Bosni i Hercegovini 1992. –1995., Varaždin: Naklada TIVA.
31. Jelavich, Ch. (1992) Južnoslavenski nacionalizmi, Zagreb: Školska knjiga.
32. Kale, E. (1999) Hrvatski kulturni i politički identitet, Zagreb: Pan liber.
33. Klaić, N. (1971) Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku, Zagreb: Školska knjiga.
34. Lovrenović, I. (2002) Bosanski Hrvati, Zagreb: Durieux.
35. Lovrenović, I. (1996) Bosna, kraj stoljeća, Zagreb: Durieux.
36. Lovrenović, I. (1998) Unutarnja zemlja, Zagreb: Durieux.
37. Malcolm, N. (1995) Povijest Bosne, kratki pregled, Zagreb: Erasmus Gilda – Novi liber.
38. Mandić, D. (1982) Etnička povijest Bosne i Hercegovine, Sabrana djela, Toronto-Zurich-Roma-Chikago: Ziral.
39. Maritain, J. (1992) Čovjek i država, Zagreb: Globus.
40. Markešić, L. (1995) Slučaj Bosna, Livno: Svijetlo riječi.
41. Markotić, A. F. i Ančić, M. (ur.) (1996) Herceg-Bosna ili ..., Mostar: Ziral
42. Mijatović, A. (1996) Iz riznice hrvatske povijesti i kulture, Zagreb: Školska knjiga.
43. Milišić, R. (1993) Bosna i Hercegovina, Zagreb: Izvori.
44. Milosavljević, O. (2002) U tradiciji nacionalizma (ili stereotipi srpskih intelektualaca XX veka o "nama" i "drugima"), Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji.
45. Nobilo, M. (2000) Hrvatski feniks: diplomatski procesi iza zatvorenih vrata: 1990.-1997, Zagreb: Globus.
46. Owen, D. (1998) Balkanska odiseja, Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
47. Parsons, T. (1991) Društva, Zagreb: Augus Cesarec.

48. Plessner, H. (1997) Zakašnjela nacija, Zagreb: Naprijed.
49. Prlić, J. (1998) Nesavršeni mir, Mostar: Ziral.
50. Puljić, V. (1997) O stradanjima s nadom, II., Sarajevo: HKD Napredak.
51. Puljić, Vinko (1994) O stradanjima s nadom, Sarajevo: HKD Napredak.
52. Rathfelder, E. (2000) Rat u Bosni i Hercegovini, Zagreb: Duriex.
53. Rotim, K. (1999) Obrana Herceg-Bosne, I. (drugo dopunjeno izdanje), Široki Brijeg: Karlo Rotim.
54. Rotim, K. (1997) Obrana Herceg-Bosne, I., Grude: Karlo Rotim.
55. Rotim, K. (1997) Obrana Herceg-Bosne, II., Široki Brijeg: Karlo Rotim.
56. Sančević, Z. (1998) Pogled u Bosnu, Zagreb: Naprijed.
57. Seton-Watson, H. (1980) Države i nacije, Zagreb: Globus.
58. Smit, A. D. (1998) Nacionalni identitet, Beograd: Biblioteka XX veka.
59. Smith, A. D. (1991) Etničko podrijetlo nacija, Zagreb: Globus.
60. Südland, L. V. (1991) Južnoslavensko pitanje, Zagreb: Matica hrvatska.
61. Šarinić, H. (1999) Svi moji tajni pregovori sa Slobodanom Miloševićem 1993-1995 (98), Zagreb: Globus International.
62. Todorov, C. (1994) Mi i drugi, Beograd: Biblioteka XX veka.
63. Tomac, Z. (1994) Tko je ubio Bosnu?, Zagreb: Birotisak.
64. Tuđman, F. (1996) Nacionalno pitanje u suvremenoj Europi, Zagreb: Nakladni zavod MH.
65. Zovko, Lj. (1990) Bosna i Hercegovina 1918-1943, Mostar: Pravni fakultet.
66. Zulfirkarpašić, A., Gotovac, V., Tripalo, M., Banac, I., (1995) Okovana Bosna, Zurich: Bošnjачki institut.

67. Žepić, B. (2002) *Enigma Bosna i Hercegovina*, Mostar: Matica hrvatska.

II. Izvori:

1. *Forum Bosnae*, i <http://www.ifbosna.org.ba/>, Sarajevo, 2002-2004.
2. *Hrvatska gruda*, Grude, 1993-1994.
3. *Hrvatski list*, Mostar, 1993-1995.
4. *Narodni list Hrvatske Republike Herceg-Bosne*, broj 19., Mostar, 1994.
5. *Oslobođenje*, Sarajevo, 1991-1995.
6. *Pogledi*, br. 179, Kragujevac, 1995.
7. *Slobodna Dalmacija*, Split, 1991.-1995.
8. *Ujedinjeni Narodi, Rezolucije o BiH*, Osijek, Mostar, 1995.
9. *Večernji list*, Zagreb, 1991-1995.
10. *Vjesnik*, Zagreb, 1991-1995.

III. Dokumenti:

1. *Daytonski mirovni sporazum*, <http://www.crpc.org.ba/new/hr/html/laws/DPA/>
2. *Hrvatska demokratska zajednica BiH*, službeni dokumenti, arhiv Mostar, Grude, 1991-1995.
3. *Okvirni sporazum o Federaciji i osnivanje*, fotokopija izvornog dokumenta, 1994.
4. *Statut HDZ BiH*, Mostar, 1994.
5. *Ustav Bosne i Hercegovine*, <http://www.fbihvlada.gov.ba/>
6. *Ustav Federacije Bosne i Hercegovine*, <http://www.fbihvlada.gov.ba/>